

אישיותו של המחבר

ראינו בפרק שלישי כי יש חכמים הסבורים שמוטלת מגבלה של גיל על המחבר. אמנם נוכחנו לראות שהיו מחברים שלא עמדו במגבלה זו, וכתבו ספרים עוד טרם שהגיעו לאותו גיל. והנה למרות שהמחבר לא שעה למגבלה זו, הרי שההתייחסות לספרו לא נפגעה, ומעמד הספר שנכתב בהיותו צעיר הוא כמעמדו של כל ספר אחר. לשון אחר, הספר לא נפסל מלבוא בקהל. ואם תאמר הטעם שהספר לא נפסל, משום שאין חכמים יכולים לפסול ספרים. דע לך כי טענה זו אינה נכונה כל עיקר. הרי במשך הדורות מצאנו שחכמים החרימו ספרים שונים, ואסרו את העיון בהם.¹ העילה לפסילה היתה משום שמצאו פסול כל שהוא בספר, או משום שמצאו פסול במחבר. יש לדעת שה"פסול" בשני המקרים הללו אינו מוגדר, ועל כן יתכן מצב שלגבי אותו ספר יהיו פוסלים ויהיו מכשירים, ולא ניתן להכריע ביניהם.

אכן, פעמים רבות שלא הספר והכתוב בו עומדים לדיון, אלא עומדת לדיון אישיותו של המחבר. לאמור, יש אנשים שמטילים מום במחבר מסיבות שונות, ועל כן לשיטתם יש לפסול גם את חיבוריו.² לצערנו, זו מידה מהלכת בכל הדורות, שנתחזקה עוד יותר בימינו. הדבר בא לידי ביטוי בכך שהמדפיסים, או המביאים לדפוס, עושים בספרים הנדפסים על ידם ככל העולה על רוחם. הם משמיטים מהספר קטעים שלמים, משום שדעתם אינה נוחה ממה שכתב המחבר בעניין מסויים. הם משמיטים מהספר הסכמות של רבנים, שהמחבר חיזר אחריהם וביקש את הסכמתם, אבל מכיון שלדעתם אותם רבנים פסולים מלבוא בקהל, יש להשמיט את הסכמתם.³ ואם תטען כלפיהם, הלא המחבר עצמו התהדר בהסכמות הללו ומצא לנכון להדפיסם, וכיצד ניתן להשמיטם. ישיבו לך

1 ספר המוקדש לנושא זה חיבר מ' כרמלי-וינברגר, ספר וסייף, ירושלים-ניו יורק, תשכ"ז.

2 ראה לדוגמה מאמרי 'על היחס לחיבוריו של ר' אהרן וירמשי', ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' רסט-שט. וראה שם גם בעמ' שה על כתב העת 'בית ועד לחכמים', ועל הספרים שיש לגנוז לפי הכותב שם. וראה לקמן הערה 108. ויש דוגמאות נוספות כמובן ואיני מאריך בזה.

3 ראה לדוגמה, ר"י מונדשיין "הסכמות שתוקות" מוולוז'ין ומווילנא - קבל את האמת ממי שאמרה? אור ישראל, טז (תמוז, תשנ"ט) עמ' קנא-קנט. במאמרו משולבות עוד כמה וכמה דוגמאות של השמטות מסוגים שונים. ראה גם מאמרו 'ספר "המדריך" והפולמוס סביבו' בקובץ התורני זכור לאברהם, חולון, תש"ס-תשס"א, עמ' שעה-שעט, ובהערה שם. אף כאן יש דוגמאות נוספות, אלא שאיני מאריך בזה.

המשמיטים, כי עתה כשהמחבר בעולם האמת, הוא יודע שטעה כאשר ביקש הסכמה מאותם רבנים, ודעתו נוחה שישמיטו אותו.⁴ ברם יש לדעת, כי אף אם נקבל שיש פסול במחבר, עדיין קיימים גדולים וטובים הסבורים כי גם במקרה זה ניתן לעיין בספרו, שהרי כלל גדול בידינו: קבל האמת ממי שאמרה.⁵ לאמור, אין אנו משגיחים במחבר אלא עלינו לדון רק בדבריו וכפי שהם, אם הם טובים וראויים, אם לאו. נכון שיש הסבורים⁶ כי אם בשעת כתיבת הספר המחבר היה אדם שאינו ראוי, אזי יש לפסול את הספר, אבל לא כולם סוברים כן, והדבר אינו מוכרע. אכן בנושא זה כבר כתבו חכמים, וצינתי מעט דוגמאות לכך בהערות, ולא אעסוק בזה כאן. ברצוני לעסוק בפן נוסף של התייחסות למחבר ולספריו, פן שנידון אך מעט מאוד. כוונתי לדון בשאלה⁷ כיצד יש להתייחס לספר, שלאחר הדפסתו והפצתו, מחברו יצא לתרבות רעה.⁸ יש לשים לב כי בניגוד לאמור לעיל, כאן אין מדובר בספר שנמצא בו פסול, ואין מדובר במחבר שנמצא בו פסול כל שהוא בעת שכתב את הספר. אדרבה, בשעת כתיבת הספר המחבר היה ראוי לכל הדעות, וגם בספרו לא נמצא פסול. הואיל ונושא זה לא נידון עד עתה בצורה מורחבת, יצאתי הפעם מהגדר שגדרתי במבוא, והרחבתי ודנתי בעניינים נוספים הקרובים לנושא.

א. היחס לתורתו של אדם שיצא לתרבות רעה

על האיסור ללמוד תורה מאדם שיצא לתרבות רעה אנו למדים מדברי ר' יוחנן שנאמרו בתלמוד בשני מקומות. מקום אחד שיש בו גם דיון בתלמוד הבבלי הוא חגיגה טו ע"ב:

ורבי מאיר היכי גמר תורה מפומיה דאחר, והאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן מאי דכתיב כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא

4 ראה פרק אחד עשר, הערה 112.

5 ראה פרק שלישי, עמ' 81, הערה 148.

6 כך מצאנו בעיקר בספרי חסידות, כגון בספר מגיד דבריו ליעקב לר' דב בער ממעזריטש, ניו יורק, תש"ע, אות נב, עמ' מג: "אל ילמד אדם בספר אדם רשע אפילו יש בו דברי תורה כראוי לפי שנתדבק בנשמת אדם שעשה זה הספר". הרחיב בזה מונדשיין 'הסכמות וכו' (לעיל הערה 3), עמ' קנז-קנט, והביא מקורות לכך. ראה גם ר' יצחק חיים הכהן טוויל, כבוד הספרים, ירושלים, תשס"ח, עמ' מד-מו. חלק ניכר מהאמור כאן כתבתי במאמרי 'הכיצד נזכר אלישע בן אבויה במשנתנו, והעיון בספר שמחברו יצא לתרבות רעה', מאורות ליהודה, ספר היובל לכבוד הרב ד"ר יהודה פליקס (בעריכת מ' רחמימי), אלקנה-רחובות, תשע"ב, עמ' 363-404. סמוך לפרסום המאמר פרסם ר"מ אדלר, מהדורה שנייה של ספרו בינה ודעת, הלכות מחללי שבת בזמנינו, ירושלים, תשע"א,² ובפרק שלישי, סעיפים יח-כד, עמ' ק-קח, דן המחבר בחלק מהנושאים שאנו דנים בהם כאן, ועל המעיין לדעת כי די לי בהפניה זו, ואיני מצייין אליו בהמשך אלא במקרים מיוחדים.

8 בפרק זה השתמשתי בשני המונחים "יצא לתרבות רעה", "רשע", ובשניהם כיוונתי לאותו הדבר. אכן לא הגדרתי אותם הגדרה מדויקת, וספק בעיניי אם אפשר לעשות כן. ברור שאי ההגדרה נותנת פתח לדעות השונות זו מזו בנושא שלפנינו, ומצאנו זאת באחרונים, ראה להלן הערה 111. והאריך בזה ר' שלמה צבי שיק, שו"ת רשב"ן, אהע"ז, סי' קב, והראה עד כמה העניין אינו מוגדר.

(מלאכי ב, ז), אם דומה הרב למלאך ה' צבאות יבקשו תורה מפיהו, ואם לאו אל יבקשו תורה מפיהו. אמר ריש לקיש, רבי מאיר קרא אשכח ודרש הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי (משלי כב, יז). לדעתם לא נאמר, אלא לדעתי. רב חנינא אמר מהכא שמעי בת וראי והטי אזנך ושכחי עמך ובית אביך (תהלים מה, יא) וגו'. קשו קראי אהדדי, לא קשיא, הא בגדול, הא בקטן. כי אתא רב דימי אמר, אמרי במערבא רבי מאיר אכל תחלא ושדא שיחלא לברא. דרש רבא מאי דכתיב אל גנת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל (שיר השירים ו, יא) וגו' למה נמשלו תלמידי חכמים לאגוז, לומר לך מה אגוז זה, אף על פי שמלוכלך בטיט ובצואה אין מה שבתוכו נמאס, אף תלמיד חכם, אף על פי שסרח אין תורתו נמאסת. אשכחיה רבה בר שילא לאליהו, אמר ליה מאי קא עביד הקדוש ברוך הוא, אמר ליה קאמר שמעתא מפומייהו דכולהו רבנן, ומפומיה דרבי מאיר לא קאמר. אמר ליה אמאי, משום דקא גמר שמעתא מפומיה דאחר. אמר ליה אמאי, רבי מאיר רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק. אמר ליה השתא קאמר, מאיר בני אומר וכו'.

על יסוד דברי ר' יוחנן פסק הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה רפ"ד:

וכן הרב שאינו הולך בדרך טובה אף על פי שתכם גדול הוא וכל העם צריכין לו אין מתלמדין ממנו עד שובו למוטב, שנאמר כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא, אמרו חכמים אם הרב דומה למלאך ה' צבאות תורה יבקשו מפיהו אם לאו אל יבקשו תורה מפיהו.

וכן נפסק גם בשו"ע יו"ד, הלכות תלמוד תורה סימן רמו ס"ח: "הרב שאינו הולך בדרך טובה, אף על פי שתכם גדול הוא וכל העם צריכים לו, אין למדין ממנו עד שיחזור למוטב".

לא נתייחס כאן להסבר דברי הרמב"ם והשולחן ערוך והשוואתם לאמור בתלמוד,⁹ כיוון שאין זה ענייננו כאן.¹⁰ די לנו בהלכה האומרת כי אין לתלמוד תורה מאדם רשע.¹¹

9 הרמב"ם והשולחן ערוך אינם מביאים את תשובות התלמוד: "לא קשיא הא בגדול הא בקטן", "תוכו אכל קליפתו זרק". על הקושי שהרמב"ם אינו מחלק בין גדול לקטן, עמדו הלחם משנה על אתר והש"ך ביו"ד סימן רמו סק"ח, ועוד אחרונים כמצוין בספר המפתח ברמב"ם מהדורת פרנקל. אבל על השאלה מדוע לא חילק הרמב"ם כדברי התלמוד "תוכו אכל קליפתו זרק", אין התייחסות באחרונים. נראה שהם סבורים כי רק גדול כר' מאיר יכול להבדיל בין "תוכו" ל"קליפתו", וכיוון שהרמב"ם לא חילק בין גדול לקטן ממילא מתבטל החילוק השני.

10 נוסף עוד כי הרמב"ם בראש פתיחתו למורה נבוכים כתב שלושה פסוקים, שאחד מהם הוא: "הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי" (משלי כב, יז), הוא הפסוק המובא במסכת חגיגה טו ע"ב, שהבאנו לעיל. האחרונים דנים בשאלה כיצד הביא הרמב"ם במורה נבוכים מדברי חכמי אומות העולם, שהרי לכאורה הדבר הוא בניגוד לדעתו בהלכות תלמוד תורה המובאת כאן, והאם ניתן לומר שהרמב"ם רמו לפתרון שאלה זו בהביאו את הפסוק "הט אזנך" וגו', על יסוד האמור במסכת חגיגה, וראה לקמן הערה 32. ר"א נגר במאמרו 'פסוקי הפתיחה והסיום למורה הנבוכים', מסורה ליוסף, ו (תשס"ט), עמ' 367-353, הביא את העוסקים בשאלה זו והוסיף הסבר משלו.

אבל אף על פי שהרמב"ם והשולחן ערוך כתבו את דבריהם בצורה כללית, יש הסוברים שיש לחלק בין לימוד בעל פה ללימוד מתוך ספר כתוב. כך כתב מהר"ל מפראג:¹²

אמנם עדיין צריך עיון שהרי אסור ללמוד מרב שאינו הגון כמו שהתבאר למעלה אצל ר' מאיר שלמד תורה מאחר, וגם זה אין ראייה דשם אמר כשהוא לומד מפיו ויש לו התקרבות וחבור אל הרב שמקבל ממנו שאינו הגון ולכך אסור, אבל מן החבורים שחברו אין שייך זה.

מכל מקום צריך עיון ללמוד בחבורים שלהם אשר הם דברים נגד תורת משה רבנו עליו השלום בתדוש העולם וכידיעות השם יתברך ובהשארות הנפש ועולם הבא, אם יש לעיין בהם, כי אולי יש לחוש כי נופת תטופנה שפתי זרה שמדברים דברים לפי שכלם לא מן הקבלה כלל רק לפי חקירתם, ויש לחוש באולי יהיה המעיין נמשך אחר דבריהם וראייתם כמו שמצינו בני אדם שהיו נמשכים אחריהם, כאשר רואים לפחיתת שכל האדם אשר שכל האדם קצר להשיג הדבר על אמיתתו. אך אמנם אם דעתו כמו שאמרו (אבות פ"ב) ודע מה שתשיב לאפיקורס, ואם לא ידע דבריהם איך ידע להשיב על דבריהם ואם כן צריך לדעת דבריהם, ודבר זה בודאי מותר אם כוונתו ללמוד דבריהם כדי שידע להשיב לאפיקורס, כי דבר זה אזהרה רבה ויתירה כמו שאמרו ודע מה שתשיב לאפיקורס, ומנו זה עם דברים גדולים, שמזה תראה כי נחשב זה דבר גדול ביותר.

הרי לנו כי לפי דעתו יש הבדל בין לימוד מפי אדם רשע לבין עיון ולימוד בכתביו. כאשר תלמיד לומד מפיו של המורה יוצר הדבר "התקרבות וחיבור" בין המורה לתלמיד, וההשפעה במקרה זה יכולה להיות גדולה ביותר. אבל בלימוד מהכתב אין קשר בין המחבר ללומד, ולכן ההשפעה לא תהיה כה גדולה. דברים ברוח זו שמענו גם בשם ר' בנימין וולף לעוו¹³ שהוסיף כי בלימוד מספר יכול אדם לברור את הרע מן הטוב. ועוד הוסיף ואמר, כי כך ניתן לדייק בלשון התלמוד לעיל: "מפומיה דאחר", "יבקשו תורה מפיהו". כן דייק גם ר' אברהם שמואל בנימין סופר, וכתב דברים בדומה לאלו.¹⁴ גם ר' יוסף זכריה שטרן דייק זאת באותו אופן מדברי התלמוד.¹⁵ עוד הוסיף לומר, כי בדיבור

11 בירור וסיכום של השיטות השונות בעניין לימוד תורה מרב שאינו הולך בדרך טובה, ראה ר"י כהן, 'קריאה בספרים שמחבריהם אינם יראי שמים', מאבני המקום, יב (תש"ס), עמ' 187-196; ר"נ גוטל, 'בין קבלת אמת "ממי שאמרה" לבין קבלתה מ"מלאך ה' צבאות"', עיונים בחינוך יהודי, ט (תשס"ד), עמ' קכט-קנח. *

12 נתיבות עולם, נתיב התורה, פי"ד. אמנם מדבריו בפ"ח עולה שאין המהר"ל סבור שיש חילוק בין לימוד מספר ללימוד בעל פה, וצריך בירור.

13 כך כתב בשמו בנו ר' ירמיהו לעוו, בספרו דברי ירמיהו על הרמב"ם, מונקאטש, תרל"ה, הלכות חלמוד תורה רפ"ד.

14 בפירושו לאבות רפ"ו על "ברוך שבחר בהם וכמשנתם", נרפס בספר כתב סופר החדש על התורה וחמש מגילות, ירושלים, תשמ"ט, עמ' רסב.

15 במכתבו לר' חיים חזקיה מדיני, שנרפס בשדי חמד, פאת השדה, מערכת א, אות סד, וכן בכללים, מערכת ל, אות קמה. ראה גם לקמן הערה 103.

ישיר לא תמיד יוכל המאזין להשיב מיד על דברי המלמד, אבל בעיון בספר יש לקורא זמן לחשוב ולנתח את אשר קרא, ויכול אף להתייעץ עם אחרים כדי לדעת כיצד להתמודד עם הכתוב. גם ר' ירחמיאל דוד פריד כתב בשם ר' שלמה זלמן אויערבך שיש לחלק בין לימוד מפי אדם רשע לבין לימוד מספר,¹⁶ וכן היא דעת ר' מאיר מאזוז.¹⁷ שאר הפוסקים לא חיוו דעתם בזה, ועל כן אין לדעת מה עמדתם. ייתכן אפוא שהם אינם מקבלים חילוק זה.¹⁸

ב. היחס לשמו של אדם שיצא לתרבות רעה

במשנה, יומא ג, יא, שנינו:

ואלו לגנאי, של בית גרמו לא רצו ללמד על מעשה לחם הפנים, של בית אבטינס לא רצו ללמד על מעשה הקטורת, הוגרס בן לוי היה יודע פרק בשיר ולא רצה ללמד, בן קמצר לא רצה ללמד על מעשה הכתב. על הראשונים נאמר זכר צדיק לברכה (משלי י, ז), ועל אלו נאמר ושם רשעים ירקב (שם).

על כך נאמר בתלמוד (לח ע"ב):

מאי ושם רשעים ירקב, אמר רבי אלעזר, רקביבות תעלה בשמותן (רש"י: חלודה, ככלי ברזל שאין משתמשין בו), דלא מסקי בשמייהו (רש"י: לא יקרא אדם לבנו שם אדם רשע). מתיב רבינא, מעשה בדואג בן יוסף שהניחו [אביו] בן קטן לאמו. בכל יום היתה אמו מודדתו בטפחים ונותנת משקלו של זהב לבית המקדש, וכשגבר אויב טבחתו ואכלתו, ועליה קונן ירמיה אם תאכלנה נשים פרים עללי טפחים (איכה ב, כ), משיבה רוח הקדש ואומרת: אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא (שם) (רש"י: אלמא מסקינן בשמייהו, דהא דואג האדומי רשע היה, וזה קראו לתינוק בשמו), חזי מאי סליק ביה (רש"י: ראה מה עלתה ביה, שנשחט).

לפי רש"י עולה כי משמעות הכתוב "ושם רשעים ירקב" היא שאסור לאדם לקרוא לבנו בשם אדם רשע. אבל מפירוש ר' חננאל משמע שכוונת הכתוב היא בבחינת עצה טובה,

16 בספר מעדני שלמה, ירושלים, תשס"ג,² עמ' קנד, בקטע: מפי כתבם ולא מפייהם. ודייק כן מהפסוק: כי שפתי כהן וגו', והדגש הוא על "שפתי". היינו, כשהתלמיד רוצה ללמוד לא רק את התורה מפי הרב, אלא גם כיצד אמר הרב את דברי התורה, ללמוד מדרכי התנהגותו של הרב וכדומה, רק על כך נאמר שהרב צריך להיות דומה למלאך ה'.

17 לדעתו, זו כוונת הרמב"ם שכתב "אין מתלמדים ממנו". הרמב"ם השחמש בכוונה במלה "מתלמדים" שהיא צורה שאינה מקובלת, ולא במלה הרגילה 'לומדים', ללמדנו כי רק לימוד פנים אל פנים אסור. ראה דבריו בספר ויען שמואל, חלק רביעי, בני ברק, תשס"א, קונטרס תורת משה, עמ' לב-לג.

18 ר"מ אדלר, בינה ודעת, הלכות מחללי שבת בזמנינו, ירושלים, חשע"א,² פרק שלישי, סימן כ, עמ' קד, מעלה טענה חדשה לאסור משום: "אסור להחזיק ספרים אלו בכיתו ויש בכך משום השארת שם לרשעים" (במהדורה ראשונה, תשס"ח, כתב כמסתפק: "ונראה שבהחזקתם בבית יש בכך משום השארת שם לרשעים"). אבל נראה בעיניי, שמסתימת הפוסקים משמע שלא חשו לכך. *

שהרי הוא כתב: "פי' שם רשעים ירקב, שאין אדם נקרא בזה השם ומצליח". אפשר ששיטתו של ר' חננאל היא זו שהיתה מקובלת על הפוסקים, הואיל ולא מצינו שהם כתבו שיש איסור לאדם לקרוא את שם בנו על שם אדם רשע.¹⁹

האם מותר להזכיר את שמו של אדם שיצא לתרבות רעה? על כך יש דעות שונות. על דברי התלמוד במגילה כג ע"א: "אמר ליה יעקב מינאה לרב יהודה, הני ששה דיום הכפורים כנגד מי", כתבו התוספות: "אמר יעקב מצעה גרסינן, שאם היה מין לא היה מזכירו יעקב,²⁰ דהא כתיב שם רשעים ירקב". נמצא שלדעתם יש איסור לומר את שמו של אדם שיצא לתרבות רעה.²¹ יתר על כן, הרי שמו של הרשע הנזכר כאן (יעקב) הוא שמו של אדם צדיק. הרי לנו שלפי התוספות אם מדובר בשמו של אדם רשע, אזי גם אם שמו זה הוא כשמו של צדיק, בכל זאת אסור לומר את שמו של הרשע.

ר' יוסף דוד פילוסוף מרבני שאלוניקי הביא את דברי התוספות הללו וחלק עליהם. לדעתו ניתן לקרוא בשמו של אדם שיצא לתרבות רעה. אלו דבריו:²²

מ"ש התוס' פ"ג דמגלה דף כ"ג ע"א מאי דקאמר התם א"ל יעקב מינאה לרב יהודה הני ששה דיוה"כ כנגד מי, אמר יעקב מצעה גרסינן, שאם היה מין לא היה מזכירו יעקב, דהא כתיב ושם רשעים ירקב ע"כ. והוא תימה, דודאי לא אמרו שם רשעים ירקב אלא לענין דלא מסקינן בשמייהו, שלא יקרא אדם לבנו שם אדם רשע, אבל מי

19 ראה לאמור בסעיף זה בספר בינה ודעת (לעיל הערה 7), פרק טז, סעיף יב. ר"ח קנייבסקי בחיבורו שער המלך (נדפס בתוך ספרו שיח השדה, מהדורה שישית, בני ברק, תשנ"ח, עמ' מה), אכן תמה מדוע לא נזכר איסור זה בפוסקים. הוא ניסה ליישב זאת בכך שהפוסקים סברו שמשמעות "שם רשעים ירקב" היא שאין כאן איסור, אלא מעין חיזור מצב, שכך יקרה לשמם של רשעים. אבל התקשה לומר כן, ולבסוף נשאר בצ"ע. אמנם לבסוף הוסיף כי הראו לו, שמהרש"א בחידושי אגרות לתענית כח ע"א כתב שיש איסור לאדם לקרוא את בנו על שם אדם רשע, ונמצא אפוא שהאיסור נזכר באחרונים. דומה כי לפי שיטת ר' חננאל ניתן ליישב את השמטת הפוסקים וכמו שכתבנו בפנים.

20 כלומר, על התלמוד היה לומר: א"ל ההוא מינא לרב יהודה. כך כתב בהגהות חתם סופר, על פי האמור בספר חתם סופר חידושים וביאורים על המצוות, כללים בסוגיות הש"ס ועוד, ירושלים, תשל"ה, עמ' קו, אות ה. וכן הסביר זאת גם ר' אברהם אבא הרצל, שפתי חכמים, בני ברק, תשנ"ד, על מסכת מגילה שם.

21 אבל יש מסבירים את דעת התוספות כך: "אך י"ל שכוונת התוס' שם [במגילה] שלא היה מזכירו בדבר תורה בשמו כמו שמדובר שם, וכמאמרם בסנהדרין [פב ע"א] על דברי הנביא מלאכי יכרת ה' לאיש אשר יעשנה ער ועונה, ופירשו שם לא יהיה לו ער בחכמים ועונה בתלמידים, אבל להזכיר סתם בשם רשע הלא הרבה רשעים נזכרו גם בתורה וגם בבניאים". כך כתב ר"צ הכהן ארונובסקי בספר יד יצחק, וילנא, תרכ"ז, על ע"ז כה ע"א [שם נאמר: "והא ר' אבהו דאדם חשוב הוא ורמא ליה יעקב מינאה סמא..."]. ועל כך העיר ר"ע איגר בגיליון הש"ס כי "צע"ק ממגילה כג ע"א תוס' ד"ה אמר". קושיה זו של ר"ע איגר יישב היר יצחק כמצוטט לעיל].

22 צמח רוד, א, שאלוניקי, חקמ"א, פרשת יתרו, דף קסב ע"א-ע"ב.

שנעשה רשע ומין דאין לקרותו בשם הטוב²³ שיש לו שהעלה לו אביו, זו לא שמענו.²⁴

אכן, התייחסות לשאלה זו מצאנו כבר בראשונים, בדברי בעל ספר חסידים, בסימן קצא:²⁵ "יהודי שהמיר, מכנין לו שם שנאמר כמוהם יהיו עושיהם (תהלים קלה, יח) כמוהם יש לכנות לו, כגון אם שמו אברהם יקרא אפרם, וכן כיוצא בזה". על דברי ספר חסידים העיר החיד"א בהתייחסו לדברי ר' יוסף דוד:²⁶ "ונעלם ממנו [מר' יוסף דוד] דברי ספר חסידים סימן קצ"א הנזכר, שכתב שמכנין שמו כגון אברהם אפרם".

ג. השאלות שמתעוררות בעקבות אזכור אלישע בן אבויה במשנתנו

אלישע בן אבויה נזכר במשנתו של רבי יהודה הנשיא פעם אחת בלבד, במסכת אבות ד, כ: "אלישע בן אבויה אומר הלומד ילד למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר חדש והלומד זקן למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר מחוק".

מקובל כי אלישע בן אבויה הנזכר במשנה הוא אלישע שיצא לתרבות רעה המוזכר במסכת חגיגה טו ע"א. לפי האמור בסעיפים הקודמים הרי שאזכור זה מעורר שתי שאלות:²⁷ האחת, כיצד הביא ר' יהודה הנשיא את דברי תורתו של אלישע בן אבויה במשנתנו? והשנייה, כיצד הזכיר ר' יהודה הנשיא את שמו של אלישע בן אבויה במשנתנו?

ד. כיצד נזכרים תורתו ושמו של אלישע בן אבויה במשנתנו?

להלן נביא מספר תשובות שנאמרו במשך הדורות. התשובות סודרו בסדר כרונולוגי. חלק מהמשיבים ענו על אחת משתי השאלות הללו, וחלק מהם ענו על שתיהן, ובראש כל תשובה ציינתי זאת.

1. במחזור ויטרי (בית מדרשו של רש"י, סוף המאה השתים עשרה) ניתנה תשובה על השאלה הראשונה, וכך נאמר שם:²⁸

אלישע בן אבויה. נ"ל הכותב²⁹ אלישע בן אבויה הוא אחר כדאמרי' באין דורשין (חגיגה טו ע"א), וקודם שיצא לתרבות רעה נאמרה. או אפילו לכתר דנפקי, ומי חסידה רימון מצא, תוכו אכל קליפתו זרק.

23 שהרי כאן המין נקרא בשם יעקב, שוודאי שהוא שם טוב. וכן ביחס לכל שם אחר שנתן לו אביו, ואין אנו אומרים שמא אביו התכוון לאותו שם משום שהוא שם של אדם רשע, שהרי כל ישראל בחזקת כשרים, ומסתמא אביו לא התכוון לתת שם של אדם רשע.

24 וכן כתב גם רפ"מ בירדוגו, שו"ת נפת צופים, כאזאבלאנכא, תרצ"ח, סימן מט, דף טו ע"ב.

25 במהדורת ר"י ויסטינצקי הוא בסימן קצג.

26 שו"ת יוסף אומץ, ירושלים, תשכ"א, סימן יא, אות ג.

27 אכן מפני שאלות אלו, יש סבורים כי אלישע המוזכר באבות הוא חכם אחר. כך כתב ר"י חגיז בפירושו עץ חיים לאבות, ראה להלן בסעיף זה, מספר 5, ומה שכתבנו שם. ראה גם הערה 64.

28 מהדורת ר"ש הורוויץ, נירנברג, תרפ"ג, סימן תכז, עמ' 532.

לאמור, על יסוד האמור במסכת חגיגה שם: "נפק אחר לתרבות רעה. נפק אשכח זונה, תבעה. אמרה ליה, ולא אלישע בן אבויה את", ברור לכותב כי אלישע בן אבויה הוא המכונה בשם "אחר". והואיל ולא מצאנו תנא נוסף ששמו אלישע בן אבויה,³⁰ עולה כי אלישע בן אבויה המוזכר במסכת אבות הוא "אחר". מכאן מתעוררת השאלה: כיצד הזכיר רבי את תורתו במשנתנו? על כך השיב הכותב שתי תשובות: הראשונה, מותר לומר דברי תורה מאדם שיצא לתרבות רעה בתנאי שדבריו נאמרו קודם שיצא לתרבות רעה; השנייה, מותר לומר דברי תורה מפיו של אדם רשע גם לאחר שיצא לתרבות רעה בתנאי שדברי התורה הללו הם דברים ראויים. אכן, כסיוע לתשובתו השנייה מביא הכותב את דברי התלמוד בחגיגה על ר' מאיר שלמד תורה מאלישע: "תוכו אכל קליפתו זרק". לאמור, ההסבר שנאמר ביחס לר' מאיר הוא מה שעשה מסדר המשנה, אף הוא לקח מאלישע רק את הדברים הראויים.

2. ר' שמעון ב"ר צמח דוראן [רשב"ץ. ספרד עד קנ"א (1391) - אלג'יר ר"ד (1444)] ענה על שתי השאלות בפירושו לאבות הנקרא "מגן אבות":

זאת המשנה דלגוה מסדורי תפלות משום 'שם רשעים ירקב' (משלי י, ז). ונראה, כי קודם שיצא לתרבות רעה היתה שגורה בפי התלמידים, ואחר כך משנה זו לא זזה ממקומה. כמו שאמרו על כיוצא בזה בע"ז פ"ב (לה ע"ב) ובחולין פרק כל הבשר (קטז ע"ב). ואעפ"י שיצא לתרבות רעה, אין להניח דבריו. וכבר אמרו,³¹ קבל האמת ממי שאמרו. ורבי מאיר למד תורה ממנו וסמך על מקרא שנאמר, 'הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי' (משלי כב, יז). ואמרו בפרק אין דורשין (חגיגה טו ע"ב), לדעתם לא נאמר, אלא לדעתי, שלא יטה מהתורה לדעתם.³² ועל זה אמרו שם, רבי מאיר רמוך מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק.

29 קשה לברר בוודאות מי מכונה כאן בשם הכותב: הרב המחבר, תלמידו, או אחד המעתיקים.

30 ראה לעיל הערה 27.

31 ראה לעיל הערה 5.

32 פירוש הרשב"ץ לאבות הוא חלק קטן מספרו מגן אבות. הספר במקורו כלל בנוסף לפירושו למשנה, עוד שלושה חיבורים פילוסופיים. הם הודפסו כספר בפני עצמו, שנקרא אף הוא מגן אבות, ליורנו, תקמ"ה. בהקדמה שם כתב הרשב"ץ (דף ב סע"א): "ואולי יחשדני שומע כי אני מכניס בתוך דברי קדושה דברי האומות, ואין עלי אשמה בזה, כי אין ראוי לחכם למנוע דברי האמת מפי אומרים יהיה מי שיהיה, וכבר אמרו קבל האמת ממי שאמרו, ואין אנו סומכים על האיש ההוא אלא על האמת שקבלנו ממנו, ונתברר לנו שכן הוא. והנה במשנה הוזכרו דברי אלישע אחר [ראה הערה 45], ורבי מאיר למד ממנו, ועל זה סמכו הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי, לדעתם לא נאמר, אלא לדעתי. והרב המורה ז"ל, לפי שהיה דורך אלו הדרכים, פתח ספרו מורה הנבוכים בזה הפסוק [ראה לעיל הערה 10]. וכן בפתיחתו לפירוש אבות, הקדים שמונה פרקים יש בהם דברים לקוחים מעניני ספרי האומות, והתנצל בזה ההתנצלות הזאת". הרשב"ץ עוד האריך שם להוכיח שניתן להביא מדברי חכמי האומות, ואין אנו עוסקים בכך. אכן לענין הזכרת שמו של אלישע, קיצר כאן לעומת פירושו למשנה.

מדברי הרשב"ץ אנו למדים כי נוסח מסכת אבות הנמצא בסידורי התפילה עבר לעתים שינויים, ואין הוא לנוסח הנמצא במשניות.³³ זאת משום שהיו כאלה שסברו כי יש מקום להשמיט ממסכת אבות את המשנה המוסרת לנו את דברי אלישע בן אבויה. הרשב"ץ הסביר כי הם הסתמכו על הפסוק "שם רשעים ירקב", וכוונתו שיש איסור להזכיר את שמו של אדם רשע.³⁴

על כך טען הרשב"ץ כי דברי אלישע בן אבויה נאמרו בזמן שהוא היה אדם כשר, ונשנו בפי התלמידים עוד באותו זמן. אבל יש לשאול: הרי ברור התלמידים הללו, או לכל המאוחר אחריהם, יצא אלישע לתרבות רעה, ואם כן כיצד המשיכו התלמידים לשנות את דבריו? כדי ליישב זאת ממשיך הרשב"ץ ואומר: "ואחר כך", לאמור, לאחר שאלישע יצא לתרבות רעה כיצד שנו את דבריו? על כך השיב הרשב"ץ: "משנה לא זזה ממקומה".

בעניין "משנה לא זזה ממקומה" כתב רש"י:³⁵ "אלא שמאחר שנקבעה... והיתה שגורה בפי התלמידים כך, לא זזה... לפי שהגירסא השגורה בפה קשה לשנותה ולחזור ולגורסה בלשון אחר". אכן הרשב"ץ לא הפנה למסכת קידושין, שמשם ציטטנו את פירושו של רש"י, אלא הפנה למקומות אחרים. נראה בעיני, שהוא רצה להפנות את תשומת לבנו לכך שבשני מקומות אלו "משנה לא זזה ממקומה" אף על פי שהיא אינה נכונה, וכדברי רש"י שם:³⁶ "לא זזה ממקומה, לא עקרוה לגמרי דהואיל ונשנית נשנית, אבל אין הלכה כמותה, שהרי חזר בו".

דומה שבכך רצה הרשב"ץ ליישב את הטענה הבאה: אף אם אנו אומרים "משנה לא זזה ממקומה", שמא אין הדבר אמור במקום שהמשנה היא בניגוד להלכה. אם כן, לאחר שאלישע יצא לתרבות רעה והוא עתה אדם רשע, יש להסיר את שמו מהמשנה על יסוד ההלכה שאין להזכיר שמו של אדם רשע. כנגד טענה זו ציין הרשב"ץ בכוונה תחילה לשני מקורות מהגמרא, שמהם למדים כי "משנה לא זזה ממקומה" נאמר גם במקום שהמשנה היא בניגוד להלכה. אמנם לכאורה יש לשאול: הרי בשני המקורות שציין הרשב"ץ תוכן המשנה הוא בניגוד להלכה, ואילו במשנת אבות תוכן המשנה מוסכם על הכול, אלא שאזכור שם החכם הוא בניגוד להלכה האוסרת להזכיר שמו של אדם רשע. אבל כפי הנראה, לדעת הרשב"ץ העניין אחד.

עתה ממשיך הרשב"ץ ואומר: "ואעפ"י שיצא לתרבות רעה, אין להניח דבריו". לכאורה קשה: הרי כבר התייחס הרשב"ץ למצב של אלישע לאחר שיצא לתרבות רעה, כפי שהסברנו לעיל, ואם כן מה בא להוסיף במשפט זה? דומה שעד עתה דן הרשב"ץ בשאלת

33 ראה ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים, תשס"ד, עמ' 170-171, שם ציין את חילופי הנוסח למשנה זו על פי כתבי יד ודברי הראשונים. ואכן במקורות רבים, ולאנו דווקא בסידורים, משנה זו אינה נמצאת.

34 לא ברור מדברי הרשב"ץ אם הם הסתמכו על פרשנות לדברי הפסוק בלבד, או על מקור תלמודי כגון זה. אפשר שהם הסתמכו על התוספות במגילה שהבאנוהו לעיל ליד הערה 20.

35 קידושין כה ע"א, ד"ה לא גרסינן.

36 עבודה זרה לה ע"ב, ד"ה לא זזה ממקומה.

אזכור שמו של אלישע במשנה, ועתה הוא פונה לשאלת אזכור דברי תורתו. לאמור, הרי יש איסור ללמוד תורה מאדם רשע. על כך השיב הרשב"ץ: "קבל האמת ממי שאמר".³⁷ הרשב"ץ ממשיך ואומר: "ור' מאיר למד תורה ממנו" וכו'. לאמור, הגם שאמרנו "קבל האמת ממי שאמר", יש להיזהר לקבל רק את האמת ולא דברים שאינם ראויים, וכמו שציטט הרשב"ץ בהמשך דבריו את האמור במסכת חגיגה שבה נאמר: "שלא יטה מהתורה לדעתם". וזהו מה שאמור בתלמוד על ר' מאיר שקיים בעצמו "תוכו אכל, קליפתו זרק", לאמור, הוא לא הושפע מאלישע ולא קיבל ממנו דברים שאינם ראויים.*

3. ר' יצחק אלאחדב [ספרד סיציליה, נפטר קרוב לשנת ר' 38 (1440)] בפירושו לאבות הנקרא "ראשי אבות", ענה על השאלה השנייה. אלו דבריו:³⁹

אמרו חכמים ז"ל (חגיגה טו ע"ב) שדואג ואחיתופל היו אומרים שלש מאות הלכות במגדל הפורח באויר, וכשחטאו לא אדכרו רבנן לשמעתתיהו,⁴⁰ ואמרו (שם) על ר' מאיר היאך למד תורה מפומיה דאחר דהיינו אלישע, ולכן תמה הוא איך הביא רבי משנה על שמו של אלישע, וכ"ש עם זכרון חכמי הקבלה.⁴¹ ואולי היה זה בעבור שנראה שענשו מפורסם בעלות עשן מקברו, וכשמת ר' מאיר נסתלק העשן⁴² ואמר

- 37 לכאורה יש לשאול מדוע לא אמר גם כאן אותה תשובה שאמר קודם, לאמור: משנה לא זזה ממקומה. בפשטות נראה לומר, שרצה לתת תשובה כללית יותר המתאימה למקרים רבים יותר.
- 38 על ר' יצחק ראה מה שכתבתי במבוא לפירושו להגדה של פסח, הנקרא פסח דורות, ירושלים, תשס"ב.
- 39 דף עה ע"ב.
- 40 נראה שר"י אלאחדב כיוון כאן לדברי התלמוד בסנהדרין קו ע"ב: "אמר הקדוש ברוך הוא, לימרו שמעתא בי מדרשא משמיה [נדואג]. אמר לפניו יחתך ויסחך מאהל". התלמוד אינו מזכיר שם בסוגיה את אחיתופל, אבל ר"י אלאחדב הקיש מדברי התלמוד על דואג, גם ביחס לאחיתופל. יש להוסיף כי דברי ר"י אלאחדב "לשמעתתיהו" הם לאו דווקא, וכונתו לומר: לשמייהו, ואולי היה צריך להגיה כך בדבריו. לאמור, שאלת ר"י אלאחדב היא שאין להזכיר את שמם על דברי תורה, וכך מוכח מהתלמוד בסנהדרין המדגיש "משמיה".
- 41 כלומר, איך זכרו רבי יחד עם שאר החכמים במסכת אבות, שהם חכמי הקבלה, שקיבלו איש מפי איש עד משה רבינו.
- 42 על דברי ר"י אלאחדב הללו העיר ר' דוד יואל וייס בספרו מגדים חדשים על חגיגה, ירושלים, תשס"ו, בסוגיה שם, עמ' תיד: "ודבריו צ"ב, דמה שנסתלק העשן לא היה כשמת ר' מאיר, אלא בתקופה מאוחרת יותר כשמת ר' יוחנן כמבואר בשמעתין. ובימי רבי עדיין היה העשן עולה מקברו, וצ"ב. את תמיהתו זו ניתן ליישב בשני אופנים. (א) ר"י אלאחדב כיוון לירושלמי חגיגה, פ"ב ה"א, ששם מסופר כי ר' מאיר פרש טליתו על קברו של אלישע וכבתה האש. אלא שקשה לומר כן משום שבירושלמי אין מוזכר ספדן, ואין מוזכרים דבריו "אפילו שומר השער" וכו', וגם קשה כי בירושלמי נזכרה האש ולא העשן. אף על פי כן אפשר שר"י אלאחדב בכל זאת כיוון לירושלמי, והוסיף את דברי הספדן על פי הבבלי, שהרי הם מתאימים גם למסופר בירושלמי. (ב) יש להגיה בדבריו: וכשמת ר' יוחנן וכו', וכמו שנמצא בבבלי. ולפי זה צריך לומר כי ר"י אלאחדב אכן כיוון לבבלי, ועיקר ראייתו היא כי "שענשו מפורסם בעלות עשן מקברו". עליית העשן נמשכה גם בימי רבי, והיא שהכשירה את דבריו בעיני רבי. ומה שהוסיף ר"י אלאחדב להזכיר את סילוק העשן ודבר הספדן, כי זו ראייה שעליית העשן מסמלת את תהליך המחילה, ודי בכך כדי להביא את דבריו.

עליו הספדן אפי' שומר השער לא עמד לפניך רבינו (שם), שזה ראה שנמחל וקבל ענשו, ולכן ראה רבי לזכרו, לזכור דבר מפיו.

ר"י אלאחדב אינו רואה כל קושי באמירת דברי תורה שנאמרו על ידי אלישע, שהרי אין הוא מזכיר קושי זה. כלומר ר"י אלאחדב מקבל את הכלל "קבל האמת ממי שאמרו". הקושי היחיד שהוא ראה לנכון להשיב עליו הוא: כיצד נזכר שמו של אדם רשע על דברי תורה? תשובתו לכך היא, כי לאחר שהרשע נענש הרי הוא נטהר בכך מרשעותו, ואין כל מניעה לומר דברים אלו בשמו.

אכן, ר"י אלאחדב כתב כי עונשו של אלישע היה "עונש מפורסם". מעתה יש לדון מה ניתן לומר על רשעים שאין עונשם מפורסם ואין לדעת אם קיבלו את עונשם, אם כי יש להניח כי קיבלוהו. לאמור, אם עבר זמן רב מאז שנפטר אותו רשע, האם ניתן כבר לומר שקיבל את עונשו ומותר לומר דברים בשמו?

4. ר' משה גאלאנטי (צפת. נפטר בראשית המאה השבע העשרה) משיב על השאלה השנייה. כך כתב בפירושו על הפסוק "טוב אחרית דבר מראשיתו" (קהלת ז, ח):⁴³

בא וראה כמה איכא [בין] (ל)ת"ח שסרח לעם הארץ, שכששמע⁴⁴ מטלפי הסוס אלישע אחר⁴⁵ שר' מאיר הגיע עד תחום שבת (ו)לא רצה להתטיאו על ידו. וראיתי כתוב בספרי הגאונים,⁴⁶ שבשכר זה זכה שיזכר שמו בפרקי אבות אלישע בן אבויה נקוב שמו אצל חסידי עולם, ואין הקב"ה מקפח שכר כל בריה.

כלומר, אף על פי שאלישע יצא לתרבות רעה הרי היו לו זכויות אף באותה העת, שעליהן קיבל שכר שיוזכר שמו במסכת אבות יחד עם שאר התנאים-החסידים. תשובה זו דומה מאוד לדברי ר' אברהם זכות [ספרד, פורטוגל, צפון אפריקה, תורכיה. נפטר בשנת רע"ה (1515)] בספר יוחסין:⁴⁷

43 קהלת יעקב, צפת, של"ז, דף סג ע"א. הובאו דבריו, בשינויים קלים, בפירוש מלאכת שלמה לר' שלמה עדני על משנה זו במסכת אבות.

44 בגמ' איתא: "ששיערתו בטלפי סוסי", ולפי זה צ"ל כאן: שכששער. או ש"שמע" היינו: הבין, למד.

45 כוונתו כאן לכינויו של אלישע, וכך הוא מכונה בירושלמי חגיגה פ"ב ה"א: "מצילין לאלישע אחר בזכות תורתו". הכינוי "אלישע אחר", רווח גם בפי חכמים נוספים, ראה לדוגמה לעיל הערה 32, ולהלן ליד הערות 52, 55, 59. זהו מעין תחליף לכינוי "שם רשעים ירקב", שיש להוסיף כשמזכירים שמו של אדם רשע.

46 סביר להניח שאין כוונתו לגאונים ממש, ואכן ר' בנימין מנשה לוין לא הביא זאת באוצר הגאונים לחגיגה. יש לציין שספר יוחסין נדפס לראשונה בקושטא שנת שכ"ו, ובסופו נדפסה איגרת ר' שרירא גאון, ועוד ליקוטים שונים, מהם קצת על הגאונים. כפי שנראה לקמן, יש דמיון בין הדברים כאן לדברי היוחסין, אבל קשה לומר שכוונתו כאן לדברי היוחסין.

47 ספר יוחסין, מהדורת פיליפאוסקי, עם מבוא מאת ר' אברהם חיים פריימן, ירושלים, תשכ"ג, מאמר ראשון, דפים 22 ע"ב-23 ע"א. ר' אברהם זכות חזר על דברים אלו בקצרה גם במערכת אלף בית, ערך אלישע, דף 58 ע"א, וסיים: "גם רבינו הקדוש הכניסו לאלישע במסכת אבות הקדושים".

ואני ידי פתוחה לקבלו⁴⁸ [את אלישע] כיון שרבינו הקדוש שאנו לומדים מדותיו ותורתו הזכירו עם אבות העולם. ועוד שאמרו ברות במדרש רבה [ו, ד] מצילין תיק הספר עם הספר, וברא מזכה אבא, ותלמיד לרבו הוא ר' מאיר תלמידו המאור הגדול מהמשנה, והוא הביאו לחיי העולם הבא. והענישו קודם שיעלה עשן מקברו שיהיה כפרה לו כיון שלמד תורה הרבה ולימד. וכן בירושלמי מן דקברוניה ירדה אש מן השמים ושרפה את קברו, ואין ראוי שיהיה תלמידו בגן עדן והוא בגיהנם כמו שאמרו בסוף יומא. וכן ראינו בתחלה כי אמר אליהו שלא היו אומרים בישיבה של מעלה הלכה משום רבי מאיר משום שלמד ממנו, עד שאמר לו החכם לאליהו רמון מצא תוכו אכל קליפתו זרק, ומיד אמרו למעלה הלכה בשם ר' מאיר. וא"כ בעל הרחמים כיון שהיה מיץ הרמון עם קליפתו, אחר שדנוהו בב"ד של מעלה יכניסוהו לאור החיים. ועוד שזכה להיות ר' יעקב התנא בפ' ד' דנגעים שהוא בר ברתיה⁴⁹ והוא ג"כ במסכת אבות [ד, טז-יז] רצה לומר ר' יעקב התנא, וזה גלה לנו סוד העולם הבא יותר מכל החכמים. וכן בסוף חולין [קמב ע"א] ובפרק קמא דקדושין [לט ע"ב] על למען יאריכון ימיך [דברים ה, טז]... והעקר שזה האיש לעולם לא החטיא לתלמידיו, אבל היה מלמד תורה אפילו אחר שיצא לתרבות רעה והיה רוצה לזכותם, שאמר לר' מאיר עד כאן תחום שבת.⁵⁰

מדבריו עולה כי הואיל והיו לו זכויות בעבר, וגם היו לו זכויות בהיותו רשע, כל אלה גרמו לו שרבי יהודה הנשיא הזכירו במשנה, והדברים דומים למה שכתב ר"מ גאלאנטי. 5. שלוש תשובות העונות על השאלה השנייה כתב ר' יעקב חאגיז [מרוקו, איטליה, ירושלים. נפטר בשנת תל"ד (1674)] בפירושו למשנה זו:⁵¹

אפשר שאינו זה אלישע אחר,⁵² שלא היה מזכירו בשמו. אי נמי כבר היה קבוע דבר זה במשנה קודם שפקר. אי נמי כיון דלא הוי דבר הלכה אלא משל בעלמא, לא חש להזכירו.

48 ר' אברהם הביא את דברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה (ראה להלן ליד הערה 53), שכתב שהוא אינו מונה את אלישע ברשימת התנאים. לאחר דברים אלו כתב ר' אברהם: "ואני ידי פתוחה לקבלו" וכו'.

49 ר' יהודה בר קלונימוס, ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת רמ"י הכהן בלוי, ניו יורק, תשנ"ב, כרך שני, אות י, בערכו, עמ' תרלז, נסחפק בזה. ר"א היימאן (להלן הערה 88), וכן בערך ר' יעקב, עמ' 770, סבור כי הוא ר' יעקב בן קורשאי ולא בן בתו של אלישע, אבל ר"א מגיד (להלן הערה 89) עמ' רסד, ביטל את דבריו.

50 ר"י הלפרין בספרו סדר הדורות ערך אלישע בן אבויה, ורשא, תרל"ז, עמ' 51, הביא את דברי היוחסין והשיג עליו: "אבל היה מלמד תורה אפילו אחר שיצא לתרבות רעה והיה רוצה לזכותם שאמר לר' מאיר עד כאן תחום שבת [עד כאן דברי היוחסין], אבל לא ראה בירושלמי פ"ב דחגיגה ה"א ובתוס' חגיגה הנ"ל שהרג תלמידים ותראה כמה החטיא רביים". ר' יעקב בריל, מבוא המשנה, פרנקפורט על נהר מיין, תרל"ו, עמ' 214, כתב שאין זו השגה, כיוון שהיוחסין ידע את דברי הירושלמי, אבל הוא סבור כבבלי, שרק היה חוטא אבל לא החטיא, ע"ש.

51 עץ חיים על המשנה, ברלין, תע"ז, דף קנא ע"ב.

ביחס לתשובה הראשונה, שיש אפשרות שאלישע הנזכר באבות אינו אלישע בן אבויה הידוע, יש לציין שהדעה הרווחת אינה כדבריו. כבר כתב הרמב"ם בהקדמתו למשנה⁵³ שבה מנה את התנאים הנזכרים במשנה: "ועוד שנים נזכרו, והם"⁵⁴ אלישע אחר,⁵⁵ ולא מנינו אותו עם הכללות הטהורה בגלל מה שנודע ממעשיו". הרי לדעת הרמב"ם, אלישע הנזכר באבות הוא אלישע בן אבויה הידוע.⁵⁶

התשובה השנייה בדברי ר"י חאגיז נאמרה כבר על ידי הראשונים שהוזכרו לעיל.⁵⁷ התשובה השלישית לא נאמרה עד עתה ויש מקום לדון בה. הרי ר"י חאגיז עצמו כתב בשאלתו "שלא היה מזכירו בשמו", נמצא שלדבריו יש איסור להזכיר את שמו של אדם רשע ללא קשר עם דבריו. ואם כן, מה יועיל לנו אם דבריו אינם דברי הלכה, הרי סוף סוף שמו מוזכר? אלא עלינו להסיק שלדעתו האיסור להזכיר שם של רשע הוא רק על דברי תורתו. כדברים אלו כתב גם ר' יעקב ששפורטש [צפון אפריקה, אנגליה, הולנד. נפטר תנ"ח (1698)]:⁵⁸

ואני לא מצאתי דברי אלישע בן אבויה כי אם הלומד תורה לילד, וזה אין בו דבר נוגע להלכה או דברי תורה, ואף אם הוא אלישע אחר⁵⁹ כדברי הירושלמי,⁶⁰ אין כאן בזה דבר לקיים או לבטל מילי,⁶¹ דחכמה בהנהגת הלימוד היא ולא מעלין ולא מורדין, מידי דהוה כבעלי חכמת הטבע במילי דלא נגעו באמונת הדת להרע או להטיב לעשות ממנה עיקר, אלא כשפחה בפני גבירתה... דבריו אלה אין בהם כלום לענין קיום מצוה או הפכה או תקנה או מנהג לא טוב ולא רע ולמה ימחק, ובגמ' הרבה מוסרים ודברי חכמה אמרו חכמים מפי גויים.

הרי לך שגם לדעתו אם אין מדובר בדברי תורה, בענייני מצוות, בתקנות או במנהגים, ניתן להזכיר שמו של אדם רשע בדומה לכך שמזכירים דברי חכמה ומוסר בשם גויים.⁶²

- 52 ראה לעיל הערה 45.
- 53 ד"ה הפרק השני, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים, תשכ"ד, דף כז סע"ב.
- 54 לא הבאתי כאן את התנא השני שהזכיר הרמב"ם הואיל ואין זה קשור לענייננו.
- 55 ראה לעיל הערה 45.
- 56 וכן דעת ר"מ המאירי בפתיחתו למסכת אבות, הנדפס בשם סדר הקבלה, מהדורת רש"י הבלין, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ה, עמ' 88: "ובאבות... והוזכר שם ג"כ אלישע בן אבויה אלא שיצא מן הכלל ונפקד מן המנין".
- 57 היינו מחזור ויטרי, והרשב"ץ, אלא שר"י חגיז כנראה לא ראה את חיבוריהם, כיוון שהם נדפסו מאוחר לו.
- 58 שו"ת אהל יעקב, אמשטרדם, תצ"ז, שאלה עא, דף עז ע"ד.
- 59 ראה לעיל הערה 45.
- 60 לא נתבררו לי דבריו בזה, היכן מצא בירושלמי שיש הכרח לומר שאלישע בן אבויה הנזכר במשנה באבות "הלומד ילד...", הוא אלישע בן אבויה שיצא לתרבות רעה.
- 61 אולי צ"ל: מילי דרבנן, או משהו בדומה לכך, אם כי אפשר לקיים גם את הנוסח שלפנינו.
- 62 על ההכדל בין דברי תורה לדברי חכמה עמד גם בספר יד יצחק, הובאו דבריו לעיל בהערה 21 (אמנם הוא לא הזכיר בדבריו במפורש דברי חכמה, אבל הדברים מובנים שהרי התיר להזכיר שמו סתם) הרי

6. ר' צמח הכהן (ג'רבה, נולד בשנת תצ"ט) התייחס ככל הנראה לשתי השאלות וכך כתב:⁶³

ואף על גב שאלישע זה נטרד [ראה חגיגה יד ע"ב והלאה] לפי מה שלא נזכר שום תנא אחר בזה השם,⁶⁴ אפשר שהמוסר הזה אמרו בעת שהיה לומד עם חכמים. ואף על גב שלא נזכר בשום מקום על איזה לימוד ומוסר, מכל מקום הזכירו עתה [ל]רב התועלת הנמשך מהמוסר הזה, ואין קפידא מהזכרת שמו על המוסר הזה.

דברי ר' צמח נכתבו בקצרה, כי לא כתב בבירור מה טעם "אין קפידא בהזכרת שמו על דברי המוסר הזה". נראה שמה שכתב "בעת שהיה לומד עם חכמים" כוונתו שדברי אלישע נאמרו בעת שהיה עדיין בכשרותו. על כך ממשיך ר' צמח ושואל, הרי מן הסתם אלישע אמר דברים נוספים כשהיה בכשרותו, ובכל זאת "לא נזכר בשום מקום על איזה לימוד ומוסר". האם אין הדבר מלמד שהיתה איזו התנגדות להזכירו מהטעם שיצא לתרבות רעה? על כך השיב ר' צמח כי האמור במסכת אבות הוא "רב התועלת". לאמור, לאמתו של דבר אין איסור להזכיר דברי תורה של אדם רשע שנאמרו בכשרותו, ולכן היה רבי יכול להביא דברים נוספים שאמר אלישע בכשרותו. ברם, רבי לא מצא דברים נוספים שיש בהם תועלת רבה עד כדי כך שיש להזכירם במשנתו. דומה שברוח הדברים הללו יש להבין עתה את סוף דברי ר' צמח, שהואיל ודברים אלו נאמרו בכשרותו, אין גם "קפידא מהזכרת שמו על המוסר הזה".

7. כדי להבין את התשובה הבאה, עלינו להקדים את הדברים הבאים. במשנה, סוטה ט, י שנינו:

יוחנן כהן גדול העביר הודיית המעשר. אף הוא בטל את המעוררין ואת הנוקפין. עד ימיו היה פטיש מכה בירושלים. ובימיו אין אדם צריך לשאול על הדמאי.

הרמב"ם בהלכות מעשרות רפ"ט, בהתייחסו לאמור כאן, מוסיף פרט מסוים על יוחנן כהן גדול, וכך הוא כותב: "בימי יוחנן כהן גדול, שהיה אחר שמעון הצדיק". לאמור, הוא הוסיף את המלים: "אחר שמעון הצדיק". לכך התייחס הכסף משנה במקום: "וכתב רבינו שהיה אחר שמעון הצדיק, לאפוקי שלא נאמר אותו יוחנן כ"ג ששימש בכהונה גדולה שמונים שנה ולבסוף נעשה צדוקי".⁶⁵ ללמדך כי יוחנן הנזכר כאן לא יצא מעולם לתרבות רעה.

לדבריו מותר להזכיר שם של רשע סתם, ולכן ברור שמותר להזכירו. ר"ב שליכטר (ישר) בספרו מסורת ועקרונות במסכת אבות, ירושלים, תשס"ז, מבוא, עמ' 17-21, האריך בעניין מסכת אבות וסידורה במשנתנו, ולבסוף כתב כי הואיל וכולה ענייני חכמה ומוסר, לכן נזכר בה גם אלישע בן אבויה, אלא שלא נסתייע מדברי קודמיו.

63 בנין אבות, על מסכת אבות, ירושלים, תש"ס, עמ' קסה.

64 ראה לעיל הערה 27.

65 כאמור בברכות כט ע"א: "יוחנן כהן גדול שמש בכהונה גדולה שמונים שנה ולבסוף נעשה צדוקי".

ר' יעקב עמדין [ריעב"ץ]. גרמניה. נפטר תקל"ו (1776)] דן בדברי הכסף משנה הללו⁶⁶ וסבור כי בניגוד לדברי הכסף משנה הרי שמדובר כאן באותו יוחנן שנעשה צדוקי בסוף ימיו.⁶⁷ על כך הוא כותב:

ואל תתמה שזכרוהו לשבח וכתוב וכשוב צדיק וגו' כל צדקותיו לא תזכרנה [יחזקאל יח, כד], ההיא בתוהה על הראשונות.⁶⁸ אי נמי במשפט שלמעלה לא תזכרנה אבל נזכרין בד"ת⁶⁹ למטה, אע"ג דשם רשעים ירקב, מכל מקום מעשה שהיה בימי צדקתו נזכר,⁷⁰ שכן אפילו מעשי ירבעם הטובים נזכרים לשבח. גם אלישע בן אבויה יוכיח, שבקשו תורה מפיו וקבעוהו גם בין התנאים במכילתא דחסיד⁷¹ פ"ד ראבות.

דברי ריעב"ץ עולים בקנה אחד עם הדברים במחזור ויטרי (לעיל מספר 1), אלא שהבאנוהו כאן הואיל והוא מחזק ומוכיח זאת ממקומות נוספים.
8. ר' שלמה קלוגר⁷² נשאל מה היחס לתרגום התורה לגרמנית של מ' מנדלסון. הוא יצא נגד מנדלסון בחריפות רבה, ובין השאר כתב:

דודאי הכל תלוי לפי ערך הזמן, והרי אמרו חז"ל בש"ס [ע"ז לה סע"ב] דאר"ב⁷³ לא תשתעי משמיה דאיכו דאכל פתא דארמאי. ופרש"י שלא תאמרו הלכה משמו. והרי במשנה ראבות אומר בשם אלישע בן אבויה אומר והוא אחר, ולמה אומר הלכה בשמו, בעל כרחך דתלוי בערך הזמן, דלפי הזמן הוי ראוי לגזור ולהתרחק אפילו מחוטא עון קל לאכול פת נכרי היכי דהוי למגדר מלתא לצורך שעה, ולכך בודאי ללמוד הדקדוק או הגיון כימים הראשונים שלא אחזו בו המתפלספים והפוקרים ודאי הוי ראוי ללמדו, אך כעת שהם אחזו בו ראוי להתרחק מהם כמטחוי קשת.

נמצאנו למדים מדבריו, כי כבר בזמנו של רבי פגה השפעתו של אלישע בן אבויה, או שרבי לא חשש יותר להשפעתו, ולכן הכניסו למשנה.
9. המשותף לכל התשובות שמנינו עד עתה הוא, שהן יוצאות מנקודת הנחה שאלישע בן אבויה יצא לתרבות רעה ונפטר ברשעותו. אבל יש לעיין בהנחה זו על יסוד המסופר בירושלמי, חגיגה פ"ב ה"א:

- 66 בפירושו למשנה לחם שמים, סוטה פ"ט מ"י.
67 בעניין זיהויו של יוחנן כהן גדול כתבו הרבה ואין כאן המקום להאריך.
68 על פי קידושין מ ע"ב. וכתב שם רש"י: "מתחרט על כל הטובות שעשה", וראה להלן ליד הערה 118.
69 בדברי תורה, כלומר שיאמרו דברי תורה משמו.
70 וכן דעת ר' משה פיינשטיין ביחס לזיהויו יוחנן, וראה להלן ליד הערה 96.
71 פרק שלישי של מסכת תענית מכונה בראשונים בשם "פרקא דחסיד", ומסכת אבות נקראת "משנת חסידים" (ראה לדוגמה הקדמת הרשב"ץ בחיבורו מגן אבות למסכת אבות), וזו כוונת ריעב"ץ כאן.
72 שו"ת האלף לך שלמה, בילגורי, תרנ"ד-תרנ"ה, יו"ד סי' רנז. מכאן ואילך רוב החכמים המוזכרים הם ממחצית המאה השמונה עשרה ואילך, ואיני מפרט יותר את זמן פעילותם ומקומם.
73 לפנינו יש מספר שינויי נוסח, אבל אין הם משנים את העניין.

לאחר ימים חלה אלישע, אתון ואמרון לרבי מאיר הא רבך באיש, אזל בעי מבקרתיא ואשכחיה באיש, א"ל לית את חזר בך, א"ל ואין חזרין מתקבלין, א"ל ולא כן כתיב תשב אנוש עד דכא (תהלים צ, ג) עד דיכדוכה של נפש מקבלין, באותה שעה בכה אלישע ונפטר ומת, והיה רבי מאיר שמח בלבו ואומר, דומה שמתוך תשובה נפטר רבי.

דברי ר' מאיר "דומה שמתוך תשובה נפטר רבי" אינם חד משמעיים, ויש מהאחרונים הנוטים לומר כי אכן אלישע נפטר מתוך תשובה, ולפיכך אין כל מניעה להזכירו במשנה. כך לדוגמה כתב ר"י בריל:⁷⁴ "ולפי הירושלמי שבכה בעת חליו המשמעות שבאמת חזר בתשובה, ואשר מטעם זה הובא מאמרו בפ"ד דאבות".

אכן לפי הסבר זה לא נתברר מדוע הובאה דווקא משנה זו, והרי תשובתו של אלישע הכשירה למעשה את כל דברי תורתו. תשובה לשאלה זו, מצאנו בדברי ר' חנוך הכהן ארנטרוי.⁷⁵ הוא הראה כי באבות דר' נתן פרק כ"ד הובאו כמה מאמרים בשם אלישע, שעל פי תוכנם נראה לו שהם מכוונים לאלישע עצמו.⁷⁶ על יסוד הבנתו זו הוא המשיך וכתב:

שגם מאמרו שבמשנה, על הלומד ילד והלומד זקן, מכוון על אישיותו הוא. דברי התורה שקנה בנעוריו נשאר תרותם היטיב בזכרוננו כאותיות כתובות בדיו שחור על נייר לבן וחלק... לאחר שנים הם הפיחו חיים חדשים בעולם הרגשות של האיש המזדקן, וכל הטוב הצפון בדברי התורה הצמיח בתלמיד החכם לשעבר הרהורי תשובה.

על יסוד ההבנה המיוחדת במשנה זו יישב רח"ה ארנטרוי בהמשך דבריו את השאלה מדוע נזכר אלישע בן אבויה במשנה, בשונה מהסברים אחרים כפתרון לשאלה זו שהביא במאמרו. כך הוא הציע את הסברו:

על סמך המימרא "סתם משנה ר' מאיר" נראה לי להעדיף הסבר אחר.⁷⁷ ר' מאיר ישב ליד מיטת חוליו של אלישע, וראה אותו בוכה בשעת פטירתו והיה שמח בלבו ואמר "דומה שמתוך תשובה נפטר" (ירושלמי, חגיגה פ"ב ה"א). אז החליט לשלב בתוך משנתו את דברי אלישע בן אבויה המעידים על הרהורי תשובה באומרו שהמאור שבתורתו החזירו למוטב.

74 ר"י בריל (לעיל הערה 50), עמ' 215. גם ר' משה חיים טריוואקס, נחלת משה, וורשא, תרס"ד, דף ט ע"א בהערה, וגם ר' יעקב חיים סופר, מנוחת שלום, חלק ג, ירושלים, תשס"ב, עמ' קנא, כתבו שיש לומר שאלישע חזר בתשובה לפני מותו, ולכן נזכר במשנה.

75 עיונים בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים, תשל"ח, עמ' קפא-קפג. ראה גם להלן הערה 85.

76 המאמרים בנויים כך: אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה למה הוא רומה... אדם שאין בו מעשים ולמד תורה הרבה למה הוא דומה. לדעת רח"ה ארנטרוי "לא ידוע בדור ההוא, אדם עליו יתאים התאור 'שאיין בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה' אלא 'אחר'". אגב, יש להעיר כי בנוסח ב' של אבות דר' נתן פכ"ב, נמצא רק מאמר אחד במבנה זה והוא בשם ר' אלעזר בן עזריה.

77 היינו, הסבר אחר מדוע נזכר אלישע במשנתו.

בהסבר זה מיישב רח"ה ארנטרוי לא רק את השאלה מדוע הוזכר אלישע במשנה, אלא גם את השאלה מדוע הובאה דווקא משנה זו מכל תורתו של אלישע. דבריו של אלישע במשנה זו הם המשקפים את הסיבה להרהורי התשובה שהיו לו, שהרי אלישע עצמו הוא "הלומד ילד". לכן החליט ר' מאיר להכניס דברים אלו למשנתו. משנה זו הנמצאת לפנינו במשנת רבי, היא המשנה שהכניס ר' מאיר למשנתו, שהרי כידוע לנו "סתם משנה ר' מאיר".

10. ר' אהרן יהודה אראק כתב:⁷⁸

ונראה דרבנו הקדוש הסדיר מאמרו כאן כדי להזכיר בזה כח תורתו כדי להמליץ עליו ולפייסו.

נראה שכוונתו לומר כי בזמנו של רבי עדיין היה עולה עשן מקברו של אלישע, ואם כן סבור היה רבי יהודה הנשיא, שעדיין לא נסתיים דינו של אלישע. על כן רצה ללמד עליו זכות בכוח תורתו,⁷⁹ והכניס את דבריו למשנה.⁸⁰

11. השערה מעניינת בעניין אזכור אלישע במשנה כתב ר' יששכר תמר:⁸¹

ויתכן שאולי שמשנה זו נשנית בתקופת השמד, וטכסו רבותינו איזה עצה להסיר את אחר מדרכו הרעה וכתבו מאמר בשמו במשנה, ומשנה לא זזה ממקומה, ואם שגיתי דברי בטלים.

מעניין לציין כי במקום אחר הסביר ר"י תמר באופן שונה את אזכורו של אלישע במשנה:⁸²

כלומר אף שנעשה אחר, מכל מקום גם השם אלישע וזכות תורתו לא זו ממקומו. ואף רבי בכה ואמר ראו מה העמיד. מיחס זה של ר' מאיר לרבו יש להבין העובדא שמשנתו של אחר לא זזה ממקומה בשם אלישע בן אבויה במשנה באבות פ"ד, שכן משנתנו היא משנת ר' מאיר כמ"ש ר' שרירא גאון באגרתו, ואחרי שר' מאיר שנאו במשנתו, גם רבי שנאה ולא הזיזה ממקומה.⁸³

78 אושר המדות על מסכת אבות, ניו יורק, תשל"ח, עמ' רעח.

79 וכמו שאמרו בעניינינו בחגיגה טו ע"ב: "לא מידן לידייניה משום דעסק באורייתא". וכן בירושלמי, חגיגה פ"ב ה"א: "מצילין תיק הספר עם הספר".

80 אמנם מה שכתב ר' אהרן "ולפייסו" אינו נוח כל כך, ונראה שלא התכוון במשמעות המקובלת של המלה, אלא הכוונה לעשות לו נחת רוח ולהוציאו מעונשו. או אולי כוונתו היא שרבי אכן היה סבור שעליו לפייס את אלישע לאחר הדו-שיח בין רבי לכתו של אלישע כפי שמסופר בחגיגה טו ע"ב, שירדה אש מן השמים וטכסכה ספסלו של רבי, ע"ש.

81 עלי תמר, חגיגה פ"ב ה"א, דף רנג ע"א.

82 שם, רנג ע"א, ד"ה א"ל אנא.

83 על דברי הירושלמי בוויכוח בין רבי ובנות אלישע כתב ר"י תמר, שם רנג ע"ב, ד"ה אל יהי לו: "ולפי שיטתו של רבי לא היה לו להביא הלכה בשמו בפ"ד ראבות... ברם הוא הסכים לבסוף מתוך בכיה

כאן שילב ר"י תמר בדבריו את הזכויות שהיו לאלישע, היא זכות התורה, יחד עם משנתו של ר' מאיר שהיא היסוד למשנת רבי. על שתי נקודות אלו שמענו כבר לעיל (מספרים 4, 9) ואין בהן חידוש.

12. יש שכתבו הסברים, ודומה בעיניי שהם יותר בגדר דרש מאשר פשט המשנה. אביא אחד מהם לדוגמה:⁸⁴

והנה בירושלמי חגיגה פרק ב' הלכה א' מובא, שאחר סיפור לרבי מאיר שכוונת אביו אבון[י]ה בהפרישו בנו לתורה לא היתה לשם שמים, ולכן לא נתקיימה התורה בו עיי"ש. ולכאורה כיון כשגדל והבין שזו הסיבה, איך לא תיקן את הדבר והרגיל עצמו ללמוד תורה לשמה. ונראה שזהו מה שאמר כאן "הלומד ילד למה הוא דומה וכו', והלומד זקן למה הוא דומה" וכו', והוא היה דוגמא חיה לזה,⁸⁵ שבימי הזקנה לא ניתן לתקן כמו בימי הילדות. ולכן לא חששו חז"ל להזכיר מאמר זה בשמו, ולא חששו שעל ידי כך ימשכו אחריו, כיון שבמאמר זה ביאר הסיבה שלא חזר בתשובה.

לאמור, האיסור ללמוד תורה מאדם רשע נובע מחשש שמא הלומד יושפע ממנו. אבל אם אין חשש כזה, או אדרבה אם הלימוד מאדם רשע ישפר את הלומד, הרי שמותר ללמוד ממנו. יש כאן חידוש הלכתי שלא שמענוהו עד הנה. אכן גם אם נקבל חידוש זה, עלינו לומר כי פירושו שדברי אלישע במשנה מכוונים לתיאור מצבו של אלישע עצמו הוא בגדר דרש מסויים.

ה. האם מצאנו את התואר "רבי" לאלישע בן אבויה?

במועד קטן כ ע"א נאמר:

דתניא מעשה ומת אביו של רבי צדוק בגינזק והודיעוהו לאחר שלש שנים, ובא ושאל את אלישע בן אבויה וזקנים שעמו, ואמרו נהוג שבעה ושלשים. וכשמת בנו של רבי אחייה בגולה ישב עליו שבעה ושלשים.

בכתב יד מינכן⁸⁶ הנוסח הוא: "ר' אלישע בן אבויה". ועל כך העיר רונ"נ רבינוביץ:⁸⁷ "וכ"ה באו"ז הל' אבילות סי' תל"א, וגי' הדפוס עיקר⁸⁸ כי בודאי לא זכה להסמך, וכן לא נזכר בשם רבי באבות פ"ד משנה כ".⁸⁹ על כך כתב ר"י תמר:⁹⁰

וצער להשקפתן של הבנות, שת"ח שסרח אין תורתו נמאסת". לכאורה מכאן נראה שר"י תמר שינה את עמדתו, והוא סבור כי רבי הכניס את אלישע למשנה, ללא קשר עם משנתו של ר' מאיר.

84 ר' אפרים קירשנבוים, הידות אפרים, על מסכת אבות, ירושלים, תשס"א, עמ' רמב. ראה עוד הסבר שהוא בגדר דרש, ר' יוסף פאצאנאווסקי, גן יוסף, בני ברק, תשנ"ח, עמ' קלד.

85 דומה לכך הסברו של רח"ה ארנטרווי, שהבאנו לעיל מספר 9, ליד הערה 75. אף הסבר נוטה לדרש, אלא שהוא היה אחד ממכלול פירושים הסבורים כי אלישע חזר בתשובה לפני מותו, ולכן הובא שם.

86 כן הוא גם בכתב יד וטיקן 108, ובכתב יד וטיקן 134, וכן הוא בפירוש ר' גרשם מאור הגולה הנדפס בקובץ ראשונים למסכת מועד קטן (להלן הערה 88), עמ' קג ובהערה 183 שם.

ואיני יודע למה לא היה זוכה לסמיכה לפני שיצא לתרבות רעה, והרי היה מד' שנכנסו לפרדס וראש הזקנים כמ"ש בגמרא הנ"ל.⁹¹ ואפשר שברייתא זו נקבעה עוד לפני שיצא לתרבות רעה, ומשנה לא זזה ממקומה. אבל במשנתו של רבי⁹² נשלל כבר ממנו תואר רבי.

ר"י תמר באומר: "ואפשר שברייתא זו נקבעה עוד לפני שיצא לתרבות רעה, ומשנה לא זזה ממקומה" כיוון להסברו של הרשב"ץ (לעיל סעיף ד, מספר 2). אלא שהרשב"ץ אמר כן על משנת אבות, ור"י תמר אמר זאת על הברייתא במועד קטן. אבל החידוש בדבריו הוא שמאוחר יותר נשלל ממנו התואר "רבי". לאמור, גם אם אנו אומרים ש"משנה לא זזה ממקומה", בכל זאת מצא רבי יהודה הנשיא לנכון לשלול ממנו את התואר "רבי". לכאורה יש לסייע בידי ר"י תמר כי אלישע החזיק בתואר "רבי", שהרי אנו רואים שיש לו תואר זה במספר כתבי יד נוספים (ראה לעיל הערה 86). אלא נראה שעדיין יש להסתפק אם ניתן להביא הוכחות מתוספת התואר "רבי" בכתבי יד, שהרי אפשר שזו תוספת מעתיק אגב שיטפיה.⁹³

- 87 דקדוקי סופרים, עמ' 66, אות ט.
- 88 יש להוסיף כי במקבילה בנוזר מד ע"א הנוסח הוא: ר' יהושע בן אלישע, ויש שם נוסחים נוספים ואין להאריך. ואכן ר"א היימאן בתולדות תנאים ואמוראים, ערך אלישע בן אבויה, לונדון תר"ע, חלק א, דף 157 ע"ב, סבור כי הנוסח בנוזר הוא הנכון. אבל הרבה ראשונים גרסו במועד קטן אלישע (או: ר' אלישע) בן אבויה. ראה קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, מהדורת ר"נ זק"ש, ירושלים, תשכ"ו, עמ' קג והערה 183 שם. ר"א מגיד בספרו בית אהרן, חלק רביעי, ניו יורק, תשכ"ז, ערך אלישע בן אבויה, דף רסג ע"ב, אות ד, ציין לכך וכתב כי לאור זאת הגהת ר"א היימאן אינה נכונה.
- 89 בעל דקדוקי סופרים מניח כי אלישע בן אבויה הנזכר במו"ק הוא אותו אלישע בן אבויה הנזכר במסכת אבות. ברם בהגהות ריעב"ץ שם במועד קטן, שנדפסו בש"ס וילנא, כתב שאפשר שהיו שני אלישע בן אבויה, והאריך בזה. וכן כתב גם ר' יעקב צבי יאליש, בית ועד לחכמים, ערך אלישע בן אבויה, קראקא, תרמ"ד, דף י רע"ב.
- 90 עלי תמר, חגיגה, פ"ב ה"א, דף רנג ע"ב.
- 91 כלומר בכבלי במסכת מועד קטן שהבאנו בפנים.
- 92 היינו רבי יהודה הנשיא כמשנת אבות.
- 93 לדוגמה, באבות דר"נ נו"א פ"מ, מהד' שכטר דף 128 ע"א, נאמר: "שלשה תלמידי חכמים הם: הרואה בן עזאי בחלום יצפה לחסידות. בן זומא יצפה לחכמה. אלישע בן אבויה ידאג מן הפורעניות". אבל בנו"ב פמ"ו, דף סה ע"ב, נוסף התואר רבי, וכך נאמר: "ג' תלמידים הם הרואה בן עזאי... בן זומא... רבי אלישע בן אבויה ידאג מן הפורעניות". גם בספר כד הקמח לר' בחיי, סוף ערך תורה [ב], במהדורת וורשא תרל"ב, נוסף לו התואר: "וכן אמרו במסכת אבות (פ"ג) בפרק בן זומא רבי אלישע בן אבויה אומר הלמד תורה ילד למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר חדש". אבל בדפוס ראשון, קושטא רע"ה, חסרה המלה "רבי". ויש דוגמות נוספות מסוג זה בספרים נדפסים, ואין כאן המקום להאריך. יש גם דוגמאות של תוספת תואר "רבי" לתנאים אחרים, ונסתפק בדוגמה אחת. בתענית פ"ג מ"ח: "שלח לו שמעון בן שטח". אבל בכ"י לו (מתניתא דבי מערבא, קמברידג' תרמ"ג), וכן בדפוס נאפולי רנ"ב, וכן בכתב יד נוסף המצוין במסכת תענית, מהדורת מלטר, ניו יורק 1930, עמ' 74, הנוסח הוא: "ר' שמעון בן שטח". אין צריך לומר כי שמעון בן שטח מעולם לא נתכנה בתואר "רבי", שהרי הוא אחד מחכמי הזוגות, ואלה מעולם לא נתכנו בתואר "רבי".

ו. מסקנות על יסוד התשובות לעיל

מהתשובות שניתנו לעיל בסעיף ד עולה, שבתנאים דלהלן ניתן ללמוד מאדם שיצא לתרבות רעה ולהזכיר את שמו, ואלו הם:

1. מותר ללמוד את תורתו כאשר דברי התורה הללו נאמרו טרם שיצא לתרבות רעה (מספרים 1, 2, 7).

2. מותר ללמוד את תורתו שנאמרה גם לאחר שיצא לתרבות רעה אם הם דברים ראויים, משום "קבל האמת ממי שאמרה" (מספרים 3, 6), אלא שיש להקפיד על הלימוד של הדברים הראויים בבחינת "תוכו אכל קליפתו זרק" (מספרים 1, 2).

3. מותר ללמוד מאדם שיצא לתרבות רעה דברי חכמה, מוסר וכדומה. איסור הלימוד ממנו חל רק על דברי תורה (מספר 5).

יש לזכור כי תנאים אלו נאמרו במסגרת פרשנות למשנה, אבל הם לא נאמרו כפסק הלכה. כבואנו לברר מה דעת ההלכה בנידון ברור שעלינו להסתמך על דברי הפוסקים. צא וראה כי כל התנאים שזכרו עתה, שעל פיהם ניתן ללמוד מאדם שיצא לתרבות רעה, אינם מוזכרים כלל ברמב"ם ובשולחן ערוך. מעתה יש לשאול אם מכאן עלינו להסיק שהרמב"ם והשולחן ערוך שוללים היתרים מכול וכול, או מסיבה כל שהיא הם נמנעו מלכתוב את אופני ההיתר בצורה מפורשת, וכפי שאכן סבורים כמה וכמה מחכמי האחרונים.⁹⁴

עם זאת מצאנו בפוסקים שנסתייעו במשנת אלישע לעניינים הלכתיים, שלא נזכרו ברמב"ם ובשולחן ערוך, ואת אלו מצאנו לנכון להביא לפני המעיין.

ז. עניינים הלכתיים הנלמדים מהעובדה שאלישע בן אבויה נזכר במשנה

(א) האם מותר להזכיר את שמו של אדם שמאוחז יותר יצא לתרבות רעה?

לעיל בסעיף ב הבאנו דעות שונות המתייחסות לשאלה זו. הדנים בנושא זה לא התייחסו לאלישע בן אבויה המוזכר במשנה. אכן מצאתי פוסק אחד, ר' יעקב שור, שהתייחס לכך, ואלה דבריו:⁹⁵

94 כך לדוגמה החיד"א בכרכי יוסף יו"ד סימן רמו, אות ח, כתב בהסבר דברי הרמב"ם: "לכן השמיט חילוק זה [בין גדול לקטן, היינו שגדול יכול ללמוד מאדם רשע], לסתום הפתח, כי לא רבים יחכמו כר"ם. ואם כה יאמר דגדול שרי, כל אחד ידמה ברעתו כי גדול הוא, וילכד בפח". לאמור, לדעת החיד"א, הרמב"ם סבור שגדול יכול ללמוד תורה מרשע, אבל השמיט זאת מחשש שכל אחד יחשיב עצמו כגדול. לעומת החיד"א, שלדעתו השמיט הרמב"ם את ההיתר שלגדול מותר ללמוד, יש שכתב שהרמב"ם לא השמיט זאת, אלא רמו זאת. כך סבור ר' אשר פויכטוונגר בספרו "אשר למלך" על הרמב"ם, שהרמב"ם בהלכות תלמוד תורה רפ"ד (הובאו דבריו בראש פרק א) רמו במלה "והעם" שרק לעם אסור ללמוד, אבל לאדם גדול מותר. וראה עוד בהלכות תלמוד תורה, שם, בפירוש "יד פשוטה" לר' נחום רבינוביץ, מעלה אדומים, תש"ן, שסבור אף הוא שהרמב"ם רמו להיתר מסוים, אלא שההיתר שונה מהאמור עד הנה, ע"ש.

ענין זה שלא לכנות אחרי שמות הרשעים הוא לשתי סיבות. חדא, כי ראוי לנו לגנות הרשעים ולאבד שמם שלא ישאר להם שם וזכר כלל. וגם כי בהתכנות השם אחרי שמות הרשעים, אפשר כי יהיה הסיבה לאדם זה אשר יהיה ג"כ אדם רשע כדאמרינן בפ"ק דברכות [זו ע"ב] ומנ"ל דשמא גרם דכתיב אשר שם שמות בארץ עיי"ש... והנה לטעם ראשון זה איסור לכל אדם שלא לכנות לבנו אחרי שם אדם רשע. אמנם לטעם השני באמת רק ענין סגולה, וכדאמר ר"מ גופא ביומא דף פ"ג ע"ב אימא דאמרי אנא לחששא לאחזוקי מי אמינא עיי"ש, ובכל כה"ג מאן דקפיד קפדי, אבל אין בזה ענין צד איסור.

ומעתה נאמר דמה שאסור לכנות אחרי שמות הרשעים כדי לאבד שמם ויאבד זכרם מתוך הקהל זה רק ברשע מעיקרא, אבל בצדיק מעיקרא אלא דאח"כ החמיץ אין איסור לכנות שמות הבנים, כיון דמ"מ היה צדיק מעיקרא. וכבר זכרו את שמו של אלישע בן אבויה [אבות פ"ד מ"כ] אף דלזקנותו קיצץ בנטיעות. וכבר השיבה בתו של אלישע לרבינו הקדוש, רבי הבט בתורתו, ואש יצאה וליחכה ספסלו על שתמה שנשאר זכר ממנו כמבואר בש"ס חגיגה [טו ע"א וע"ב], אבל מכל מקום ראוי למנוע גם בכהאי גוונא לטעם השני, וזה רק למאן דקפיד.

ר"י שור התייחס בדבריו לשני איסורים. האחד, לקרוא לבן בשם אדם רשע; והשני, להזכיר את שמו של אדם רשע. ביחס לאיסור השני עולה מדבריו, שבדרך כלל אין להזכיר את שמם של רשעים, ומה שנוזכר שמו של אלישע במשנה הוא משום שהיה צדיק מעיקרו והרשיע מאוחר יותר. מכאן יש ללמוד, שאם אירע שאדם כשר יצא לתרבות רעה אין מניעה להזכיר את שמו.

(ב) מה דינם של ניגונים שמלחינם יצא לתרבות רעה?

ר' משה פיינשטיין נשאל:⁹⁶ "בדבר ניגונים שעשה אדם כשר שאחר זמן נתקלקל וסני שומעניה אם יש לנגנם על חתונות". בדבריו מצאנו התייחסות לאלישע ולאזכורו במשנה, והיוצא מזה להלכה. בין שאר דבריו הוא השיב:

איברא שהרמב"ם רפ"ט ממעשר כתב שהוא יוחנן כהן גדול שהיה אחר שמעון הצדיק, וכתב הכ"מ לאפוקי שלא נאמר שהוא אותו יוחנן כ"ג שנעשה צדוקי לבסוף, מ"מ מסתבר שאינו משום שסובר הרמב"ם שהיה אסור לקרא על שמו אם היה אותו יוחנן כ"ג שנעשה צדוקי לבסוף, שאין לנו לעשות מחלוקת בחנם, וא"כ מדידהו נשמע שגם הרמב"ם יודה שמותר לקרא על שמו מה שתיקן בכשרותו,⁹⁷ אלא שיודע מאיזה מקור שהיה זה יוחנן כ"ג הקודם לזה שנעשה צדוקי. וגם הא מצינו מאמר באבות פ"ד מ"כ מאלישע בן אבויה אף שהוא לו זכרון גדול, והוא משום דאמר זה בכשרותו.

96 אגרות משה, אבן העזר, ח"א, סי' צו.

97 ראה לעיל ליד הערה 70, שגם ריעב"ץ סבור כן.

ובכן, גם ר' משה הביא ראיה מאזכורו של אלישע בן אבויה כמשנתנו. לאמור, אדם שאמר את דבריו בעודו צדיק, אף אם יצא אחר כך לתרבות רעה, מותר להזכירו על דבריו הראשונים. אגב, ר' משה היה יכול להסתייע מדברי הראשונים שהזכרנו, אבל לא עשה כן. לשלמות העניין נציין כי ר' מנשה הקטן,⁹⁸ ור' משה שטרן,⁹⁹ חולקים על דעתו של ר' משה. ר' מנשה הקטן שנשאל אותה שאלה נטה בתחילה להתיר מכיוון שהניגונים נעשו בעת שהיה צדיק, אבל בסופו של דבר אסר מפני שעל התקליטים נזכר שמו של המנגן הרשע, וכך מתפרסם שהניגונים הם ממנו. הואיל ו"שם רשעים ירקב" הוא אוסר, והוא כותב כי באיסור זה כלולים גם תקליטים שנעשו טרם יציאתו לתרבות רעה.

יש לציין שר' משה התייחס בהמשך תשובתו גם לנקודה של הזכרת שמו של המנגן:

ובעצם מסופקני אף בהניגונים שעשה אחר שסני שומעניה, אם הם ניגונים כשרים שאין בהם קלות שראוין לנגנם, אם יש לזה ענין הנחת שם למעשה רשעים, דמסתבר דרק בעניני קדושה ככתיבת ס"ת שהוא חשיבות הנחת שם בדבר קדושה הוא אסור להרמב"ם,¹⁰⁰ אבל בעניני חול אין בזה שום חשיבות במה שיהיה שם עליהם, ואין לאסור. וכמו שפשוט שמותר להשתמש וגם לקרא שם על עניני חדוש ברפואות ומאשינעס¹⁰¹ וכדומה, אלמא דרק בעניני קדושה הוא גנאי להניח שם לאפיקורסים, ולא בעניני חול. וא"כ גם הניגונים הם עניני חול, דאין להם שום קדושה. ולכן אף שעשו לנגן בניגונים אלו דברי קדושה, אפשר אין להחשיב שהוא הנחת שם להרשע בדברי קדושה, כיון שבעצם הניגונים שחידש אין בהם קדושה. וא"כ אף ניגונים אלו שעשה אחר שסני שומעניה, נמי יותר נוטה שאין לאסור לנגן בהם. אך באלו יש לבני תורה ובע"נ¹⁰² להחמיר, כיון שיש גם טעם לאסור, אף שהוא טעם קלוש.

לאמור, כל האיסור של הנחת שם לרשעים הוא רק על דברי קדושה, אבל על שאר דברים אין איסור. בדברי ר"י חאגיז לעיל סעיף ד, מספר 5, ראינו כי איסור הזכרת שם רשע הוא רק בדברי הלכה.¹⁰³ דומה שאין הבדל בין דברי הלכה לדברי קדושה ושניהם התכוונו לאותו הדבר, שהאיסור קיים רק בדברי קדושה.

98 שו"ת משנה הלכות, ניו יורק, תשס"ט, ח"ו סי' קח.

99 שו"ת באר משה, ירושלים, תשד"ם, ח"ו, קונטרס עלקטריק, סי' עד. רי"ש אברמסון, ישמח ישראל, ירושלים, תש"ע, עמ' רצד-רצח, סיכם את דברי הפוסקים שהזכרנו כאן, והאריך עוד בבירור השיטות בסוף הספר, עמ' תעד-תפכ.

100 כוונתו לדברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פ"ו ה"ח: "אבל אפיקורוס ישראל שכתב ספר תורה שורפין אותו עם האזכרות שבו, מפני שאינו מאמין בקדושת השם ולא כתבו לשמו אלא שהוא מעלה בדעתו שזה כשאר הדברים, והואיל ודעתו כן לא נתקדש השם, ומצוה לשורפו כדי שלא להניח שם לאפיקורוסים ולא למעשיהם".

101 כלומר: ומכונות.

102 ובעלי נפש.

103 גם ר' יוסף זכריה שטרן סבור כן. נימוק זה הוא כתב בין שאר הנימוקים בדבריו שנתפרסמו בשדי חמד, פאת השדה, כללים, מערכת א, אות סד, וכן בכללים, מערכת ל, אות קמה, בתשובה לכך ש"האשימוהו" כי עיין והביא מחומש הביאור של מנדלסון (ראה לעיל ליד הערה 15).

(ג) אמירת דברי תורה, או עיון בספרו של תלמיד חכם שיצא לתרבות רעה

לעיל בסעיף א הבאנו את דברי הרמב"ם והשולחן ערוך בשאלה אם מותר ללמוד תורה מאדם רשע,¹⁰⁴ אולם לא מצאנו בדבריהם התייחסות לשאלה אם מותר לומר דברי תורה מאדם שיצא לתרבות רעה, אלא שדברי תורתו נאמרו טרם שיצא לתרבות רעה. שאלה זו נשאלת גם ביחס לכתביו של אותו אדם שנכתבו בכשרותו, אם עלינו לפוסלם לאחר שיצא לתרבות רעה. לעיל ראינו כי יש פוסקים הסבורים שאיסור לימוד תורה מאדם רשע אינו חל על ספרים שכתב אפילו ברשעותו, וברור כי לפי דעתם יש לפסוק להיתר בשאלות שעוררנו. ברם, לשיטות האוסרות לימוד תורה מאדם רשע, הן מפיו הן מספריו, עדיין יש מקום לשאלות דלעיל.

ר' יהודה ברכה בתשובותיו,¹⁰⁵ דן בשאלת "הזכרת שמועה מתלמיד חכם שסרח". הוא הביא את דברי ספר חסידים בסימן תקקעח:¹⁰⁶

מי שלמד לפני יהודי, ולאחר שלמד המיר הרב,¹⁰⁷ לא יאמר הטעמים ששמע ממנו משמו, שהרי רבן שמעון בן גמליאל שנה שמו של ר' מאיר וקרא לו אחרים אומרים, ולר' נתן יש אומרים, כל שכן מי שכופר בכל התורה כולה.

אם כן, לפי דברי בעל ספר חסידים, אסור לומר דברי תורה משמו. אכן, ר"י ברכה מביא לאחר דעה זו את הנאמר במחזור ויטרי ובפירושו הרשב"ץ על אבות (לעיל סעיף ד, מספרים 1, 2), וגם את דברי ר"מ פיינשטיין, שהוכאו לעיל, ועל יסוד דבריהם, וכנגד שיטת בעל ספר חסידים, הוא פסק שמותר לומר דבר תורה של תלמיד חכם שסרח, ואף להזכיר את שמו עליו. על יסוד פסקו זה הוא סבור כי זו הסיבה שבספרות הרבנית הוכאו דברים משם ספרים שמחבריהם יצאו לתרבות רעה.¹⁰⁸ אמנם הם סרחו, אבל דבריהם נכתבו קודם שסרחו,¹⁰⁹ ולכן מותר להביאם וגם להזכיר שם מחבריהם.

104 יש בכך אריכות רבה בדברי הפוסקים, וראה לאחרונה בספרו של ר"מ אדלר, בינה ודעת (לעיל הערה 7), עמ' ק-קג ובהערותיו, שהביא את רוב העוסקים בשאלה זו. אגב, הוא אינו דן בשאלה אם מותר ללמוד בספר שנכתב על ידי אדם שאחר כך יצא לתרבות רעה* (פרט להערה סא, ששם הזכיר את תשובת ר"מ פיינשטיין שהוכאה לעיל הערה 96). נוסף על כך כי ר' יעקב יחזקיה פיש חיבר ספר בשם דבר בשם אומרו, על הלכות אמירת דבר בשם אומרו, ירושלים, תשס"ו. בפרק שמיני של הספר דן המחבר ב"האופנים שאין חיוב לומר בשם אומרו", והוא מזכיר גם מקרים שאסור לומר דבר בשם אומרו, ובהם: "כשבעל השמועה הוא מין או מומר או מחטיא את הרבים", אבל לא מצאתי דיון בשאלה שהזכרנו.

105 שו"ת ברכת יהודה, ח"ג, ירושלים, תשס"ט, ענינים שונים סימן ח, עמ' רמז-רמט.

106 וכעין זה כתב בסימן תקלח: "כתיב אדם תע"ה מדר"ך השכל (משלי כא, טז) בגמטריא משתמד, מי שאמר דבר טעם מן התורה והמיר לעכו"ם, אין אומרים אותו משמו". בספר חסידים מהדורת ויסטינצקי העניין הראשון הוא בעמ' 198, סימן תשצא, והשני בעמ' 357, סימן תתתצעו.

107 מעניין לציין שבתחילה הוא נקרא בספר חסידים בשם "יהודי", ואילו לאחר המרתו הוא נקרא בשם "הרב".

108 הוא מזכיר את ספר חמדת ימים שמחברו נחשד כשבתאי, וראה בהערה הבאה. כן הזכיר את הספר מאורי אור לר"א וירמש משום שיש מחכמי דורנו שהוציאו לעז על המחבר ואמרו שיצא לתרבות רעה.

מדברי ר"י ברכה עולה כי דברי בעל ספר חסידים הם חומרה יתרה, וכי היא חלה רק במקום שידענו בוודאי שהמחבר המיר את דתו. אבל אם רק יצא קול על המחבר שהמיר את דתו והדבר לא נתברר לאשורו, אין להוציא את המחבר מחזקת כשרות. בעניין תלמיד חכם שסרח מבדיל ר"י ברכה בין חשד למינות ובין חשד לעריות ולשאר עברות. לאמור, עריות הוא חטא "שנכשלו לפי שעה, מחמת שהיו במחיצתם של נשים והיצר הרע התגבר עליהם, כי אין אפוטרופוס לעריות, ומיד לאחר מכן התחרטו על מעשיהם". אבל אלו שנחשדו במינות, שדרכה למשוך את לב האדם וקשה לפרוש ממנה,¹¹⁰ לגביהם היה מקום לאסור. עם זאת, הואיל ודבריהם נאמרו טרם שסרחו, לכן פסק ר"י ברכה, שמותר לומר דברי תורה אפילו בשמם. כך הוא הצדיק אזכורם של תלמידי חכמים שונים שנחשדו במינות ובכל זאת הוזכרו בספרות הרבנית. הגדרה של יציאה לתרבות רעה או הגדרה של תלמיד חכם שסרח, היא אכן נושא בפני עצמו הדורש הגדרה ברורה, וכפי שציין ר"י ברכה בתשובתו גם ר"מ פיינשטיין דן בזה, אבל איני מאריך בכך כי אין זה הנושא שלנו.¹¹¹

בנושא זה ראה מאמרי על היחס וכו' (לעיל הערה 2). שם הראיתי כי שגו חכמי דורנו שהוציאו לעז על ר"א וירמש, וממילא אין צורך ל"היתר" שהציע כאן ר"י ברכה כדי להשתמש בחיבוריו. ר"י ברכה הזכיר גם את שו"ת רשב"ן לר' שלמה צבי שיק, וראה להלן הערה 111.

109 בעניין ספר חמדת ימים שהוזכר בהערה הקודמת, יש לדעת שמחברו אינו ידוע, ואין לנו פרטים אודותיו. לפיכך לא ברור על יסוד מה קבע ר"י ברכה כי המחבר כתב את ספרו טרם שסרח. הואיל ובשבתאים עסקין, כאן המקום להעיר כי אכן היו חכמים שהלכו אחרי שבתי צבי, אלא שהם חזרו בהם מאוחר יותר, ולכן אין שאלה של שימוש בתורתם. אבל שונה מהם ר' שמואל פרימו שלגביו מקובל כי החזיק בדעות שבתאיות עד פטירתו, ואין כאן המקום להאריך בזה. והנה למרות זאת, החיד"א וחכמים נוספים מזכירים את חידושי ומשתמשים בספרו "אמרי שפר" על התורה. לא ארחיב בזה, ודי לנו בדוגמה שאביא להלן בסעיף ט.

110 ככל הנראה הסתמך ר"י ברכה על האמור במסכת עבודה זרה כז ע"ב: "שאני מינות דמשכא".

111 כדי שהמעין יבין להיכן הדברים מגיעים, אציין כי בין המחברים שיצאו לתרבות רעה מנה ר"י ברכה את רש"צ שיק (לעיל הערה 108). העירוני ר"א בראדט על ספר התשבי לר"א בחור, מהד' מכון הרב מצליח, בני ברק, תשס"ה, ולדברי המוציאים לאור שנרפסו תחת הכותרת "וזאת למודעי", שהודיעו שם שחברי בד"ץ של העדה החרדית נתנו את הסכמתם לספר, אבל ביקשו שלא להדפיס את הסכמתם עם "קונטרס תורה שלמה" של רש"צ שיק, שנרפס בסוף הספר, משום "שמחבר הספר 'תורה שלמה' התנגד מעט לדרכי הרבנים החרדים באירופה... שכך דרכם שלא לתת הסכמות לספרים שהובא בהם דברי חכמים שלא לרוחם". ראה לפי שעה מה שכתב על רש"צ שיק, י"י כהן, חכמי הונגריה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 155-158, ולפי המפתח. לדבריו, רש"צ היה אורתודוקסי במלוא מובן המלה, אלא שהיו לו דעות חריגות בענייני השעה משום שרצה לקרב את הרחוקים בקהילות הונגריה. נכון שחכמי הדור לא הסכימו עם שיטתו, ויש מהם שיצאו נגדו בחריפות רבה, ואף כתבו שכתב דברי מינות. אבל ברור שלא ניתן לומר עליו שיצא לתרבות רעה, אלא הדבר תלוי במי שאומר זאת. למקרה זה יש לצרף את שכתב ר' משה צבי פוקס בתשובותיו יד רמה, אראדעא, ת"ש, סימן קכ, כי מי שפרש מקהל היראים בהונגריה הוא בכלל יצא לתרבות רעה, וראה מה שכתב כנגד זאת רש"צ שיק (לעיל הערה 8), וכן ר' אברהם מאיר איזראעל, ויען אברהם, ברוקלין, תשמ"ו, סימן מג. דוגמה נוספת היא ר' יהודה דוד אייזנשטיין בעל האנציקלופדיה אוצר ישראל. יש ששללו את השימוש באנציקלופדיה בגלל אישיותו של

(ד) אזכורו של מומר צורר ליהודים בספר על גדולי ישראל

על שאלה זו אנו למדים מחילופי הדברים הבאים. ר' יעקב נפתלי הכהן חיבר ספר מקיף מאוד על תולדות הראשונים, שבו נמצא ערך גם על המומר יהושע הלורקי:¹¹² "יושע הלורקי... שר"י ימ"ש,¹¹³ הוא המומר הנודע המציר לישראל בזמנו, הובא פה לפי שהיה קודם שיצא לתרבות רעה רב ליהודים בספרד בשנת ק"ן מחבר ספרים בעיר אלקוניץ בספרד".

אלא שר' יקותיאל יהודה הלברשטאם, האדמו"ר מצאנז, לא הסכים עמו על שכלל ערך זה בספרו, והוא כתב למחבר דברים חריפים:¹¹⁴

לפענ"ד לא היה מן הראוי לערב התבן עם הבר, וכפי שלא יעלה על דעת מאן שהוא שיתאר את גדולי האומה הקדושה ויכניס ביניהם את דתן ואבירם, הגם שלדברי האר"י הקדוש היה להם תיקון ודברים בגו וכדומה וכדו', כמו כן וק"ו בן בנו של ק"ו אין מן הראוי להכניס תחת השם אוצר הגדולים את יושע הלורקי שנשתמד והיה ראש למצירים ליהודים, ועל ידו היו כמה גזירות ליהודים, וגם בנו המיר דתו ואיבד עצמו לדעת כפי שהביא כת"ה¹¹⁵ באות רפ"ז.

איברא שכת"ה בעצמו ראה צורך להעיר על כך וכתב שם, הובא פה לפי שהיה קודם שיצא לתרבות רעה רב ליהודים בספרד בשנות ק"ג מחבר ספרים וכו', אך לענ"ד אין בזה להעלות ארוכה להנ"ל. כי כת"ה הביא בעצמו שם שבתחילה הוכיח לאח"כ¹¹⁶ שנשתמד בדורו,¹¹⁷ ולבסוף נשתמד הוא עצמו, נמצא שהיה תוהא על הראשונות,¹¹⁸ ובכה"ג אמרו חז"ל שאיבד הראשונות כמשה"כ [יחזקאל לג, יב]

אייזנשטיין. ראה מה שכחתי על כך בירושתנו (לעיל הערה 2), עמ' שד-שט. על מאמרי זה הגיב ר' דוד צבי הילמן במאמרו 'על "כשרות" האנציקלופדיא אוצר ישראל', שנתפרסם בירושתנו, ד (תשע"א), עמ' שכה-שמד. הגיב על דבריו ר"י קטן, המעין, נ (תש"ע), עמ' 111-112. אף אני סברתי מתחילה להגיב על דברי רד"צ הילמן בכרך ה של ירושתנו, אבל הואיל וכינתיים נסתלק רד"צ הילמן לביח עולמו ואין משיבין את הארי לאחר מותו, משכתי ידי מלהגיב על דבריו באופן ישיר ובפירוט רב, וסבורני כי בשלב זה די בדברי ר' יואל קטן. אמנם הדברים כאן מתאימים בחלקם גם כדברי חגובה, ואפשר שעוד אוסיף דברים בעניינים אלו במקום אחר בס"ד. מכל מקום יש לדעת כי הקביעה שאדם יצא לתרבות רעה, וכי אין לעיין בספריו אינה חד משמעית, ותלוי מי קובע זאת.

112 אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה [חש"ד], עמ' קכה, ערך רפז.

113 שם רשעים ירקב, ימת שמו.

114 שפע חיים, מכתבי תורה, ח"ד, נתניה, תשנ"ג, עמ' נז, מכתב רמו.

115 כבוד תורתו הרם. וכוונתו לר' יעקב נפתלי הכהן בספרו, ערך רפז.

116 הניקוד אינו במקור.

117 כוונתו שר' נפתלי כתב שם באותו ערך כי שלמה הלוי בורגוש שהיה רב בספרד המיר את דתו, ויהושע הלורקי כתב לו איגרת תוכחה כיצד עשה דבר זה. הואיל ולבסוף הוא עצמו השתמד, מכאן שהיה תוהא (מחחרט) על הראשונות.

118 לעיל הערה 68.

צדקת הצדיק לא תצילנו ביום פשעו [עיינן קדושין מ' ע"ב ובירושלמי פאה פ"א סוף ה"א וכן במדרש רבה נשא פרשה י' ושהש"ר ריש פרשה ר']¹¹⁹ ...
 ואפילו על אחר (להבדיל)¹²⁰ שנזכר בש"ס ושהיה רבו של ר"מ אמרו חז"ל בחגיגה ט"ו ע"ב אמרו עליו על אחר בשעה שהיה עומד מבית המדרש הרבה ספרי מינין נושרין מחיקו.¹²¹ ולא יעלה על דעת מי שיחשוב חכמי ישראל למנות ביניהם את אותו האיש ימ"ש שר"י מפני שהיה תלמידו של ר' יהושע בן פרחיה, והגם שאמרו בגמ' סנהדרין ק"ז ע"ב לא כיהושע בן פרחיה שדחפו לאותו האיש בכ' ידיו, ובודאי שהיה בו אז יותר תלמוד מאותו הלורקי שנקרא על שמו.

לאמור, לדעתו אין להזכיר כלל את שמו של מומר זה בספרי תולדותם של חכמים, לפי שהיה תוהה על הראשונות. אכן יש לשים לב כי הנידון כאן שונה מהנידון לפני זה בשתי נקודות עקרוניות. האחת, אין מדובר כאן בתלמיד חכם שסרח בלבד, אלא בתלמיד חכם שהפך להיות מומר וצורך ליהודים; השנייה, אין מדובר כאן באזכור שמו בפני עצמו, אלא בספר שנזכרים בו גדולי ישראל.¹²²

ח. מה דין כתיבותיו הראשונות של סופר סת"ם שיצא לתרבות רעה?

בסוף הסעיף הקודם הבאנו את דעת האדמו"ר מצאנו הסבור שהמומר יהושע הלורקי הוא בגדר תוהה על הראשונות. יש כאן מעין חוות דעת פסיכולוגית על נפש המומר, האומרת כי תהליך המרת דת אינו תהליך רגעי, אלא הוא מקנן בלב האדם במשך תקופה ארוכה עד שלבסוף הוא פורץ החוצה.

דיון בשאלה פסיכולוגית זו נמצא גם בעניין שנשאל ר' חיים כהן רפאפורט. השואל מביע עמדה דומה לזו של האדמו"ר מצאנו,¹²³ ואילו ר' חיים כהן סבור שאין הכרח לקבלה. נפרט מעט את הדברים. מעשה בסופר סת"ם שיצא לתרבות רעה,¹²⁴ ור' חיים כהן נשאל

119 הסוגריים המרובעים והכתוב בהם נמצאים במקור.

120 כך כתוב במקור.

121 נראה שכוננתו לומר שאלישע בהיותו תלמיד חכם היה תוהה על הראשונות, אם כן בוודאי שניתן לומר כן על יהושע הלורקי, שגם בהיותו רב היה תוהה על הראשונות.

122 יש להעיר כי האדמו"ר מצאנו נסתייע מאלישע בן אבויה כפי שראינו בהערה הקודמת. כאן יש לשאול על דברי האדמו"ר: הרי אלישע עצמו נזכר עם גדולי ישראל כמשנה, ואם כן כך עשה גם ר' נפתלי שהזכיר את יהושע הלורקי עם חכמי ישראל, ומדוע טען כנגדו האדמו"ר שלא נהג כהלכה? נראה שהאדמו"ר סבור שאלישע לא הצר לישראל, ולכן אין הוא רומה למקרה הנידון. אם כי יש להעיר שהרי ראינו לעיל הערה 50, שיש דעה שאלישע הצר לישראל.

123 אני מדגיש "עמדה דומה", הואיל וניתן לחלק בין שני המקרים. לאמור, האדמו"ר דן במומר שהיה גם צורך ליהודים, ואילו ר' חיים כהן דן במומר בלבד, ואפשר אפוא שהתהליך הפסיכולוגי העובר על שניהם אינו דומה.

124 אדם שהיה חשוד מקודם ועכשו נתברר בוודאות שיצא לתרבות רעה, דעת ר"א פלקלש, תשובה מאהבה ח"א, סימן קי, שבכגון זה אנו אומרים הוכיח סופו על חחילתו. אמנם השאלה שלפנינו היא באדם שלא היה עליו מקודם כל חשד.

כיצד ינהגו בספרי תורה, תפילין ומזוזות שכתב בכשרותו. בין שאר דבריו כתב ר' חיים כהן:¹²⁵

סופר סת"ם שנזרקה בו מינות ונסתפקו בו רום מעלתו ולומדי קהלתו יצ"ו, דכאן אי אפשר לומר השתא הוא דאיתרע, מפני שבמינות הטבע מתקלקל מעט מעט... ע"כ דבריו. והנה מלבד דזה היא סברת כבוד תורתו עצמו ולא נמצא בשום פוסק ואין בדורינו מי שיוכל לחדש דין מסברת עצמו, ובפרט לפסול ס"ת הק' ות'¹²⁶ ומזוזות... ומי יוכל לכוין דעת שוטים אם מתקלקלים מעט מעט, או פתאום האיד בא עליהם.

הרי לנו דיון קצר בטבע נפש האדם, וכיצד הוא מתפתה ויוצא לתרבות רעה. אפשר לומר שזה תהליך מתמשך, שניצניו שתולים בלב האדם זה מכבר, והוא הולך, מתפתח ומתעצם עם הזמן. זו היא סברת השואל. אבל אפשר לומר שהדבר בא לפתע, בהחלטה נמהרת ונחפזת של איבוד שליטה רגעי. אפשרות זו מציג ר' חיים כהן בניגוד לדעת השואל, ולדעתו אי אפשר לדעת איזו משתי האפשרויות היא הנכונה, שהרי אין לדעת את נפש האדם. בהמשך דבריו דן ר' חיים כהן בשאלה זו על פי יסודות הלכתיים גרידא, והכשיר את כתיבותיו של הסופר.

גם ר' שמואל קוידר,¹²⁷ שפעל אחר ר' חיים כהן, דן בשאלה מה דין כתיבותיו של סופר סת"ם שיצא לתרבות רעה, ומובן שהוא מדבר בסופר אחר ובמעשה שהתרחש בזמן מאוחר יותר. נקודת המוצא שלו היא אם ניתן להחיל כאן את הכלל ההלכתי: הוכיח סופו על תחילתו (תולין לט ע"ב, ועוד). לדעתו: "בחד מעשה אמרינן הוכיח סופו על תחילתו, אבל בנידון דידן שנחוש למעשים אחרים שמקודם לכן, בזה לא אמרינן הוכיח סופו על תחילתו". לאמור, בתלמוד שם נאמר: "שחטה [לבהמה] ואח"כ חישב עליה לע"ז" וכו', והשאלה היא אם אומרים "הוכיח סופו", כלומר שמחשבתו עליה לעבודה זרה לבסוף, מלמדת גם "על תחילתו", שגם השחיטה היתה במחשבת ע"ז. על כך אומר ר"ש קוידר כי כאן מדובר שהמחשבה מתייחסת למעשה השחיטה ("חד מעשה"), ובזה נסתפק התלמוד אם אומרים הוכיח סופו על תחילתו. אבל ביחס לסופר סת"ם שיצא לתרבות רעה, אין כל קשר בין מעשה הכתיבה למעשה ההמרה שאירע קודם לכן, והם מעשים נפרדים לחלוטין. אין אנו יכולים לקשר את מעשה ההמרה עם מעשה הכתיבה, ולכן לא נאמר בהם הוכיח סופו על תחילתו. לשון אחר, אין אנו יכולים להחיל מחשבה פסולה על פעולות שנעשו לפני ההמרה, כל עוד, שאין לנו הוכחה ודאית כי בזמן שנעשו אותן פעולות היתה למומר שעשאן מחשבה פסולה.

לאחר דיון נוסף (לא הובא כאן), הכשיר ר"ש קוידר אף הוא את כתיבותיו של הסופר *.

125 שו"ת רבנו חיים כהן, למברג, תרכ"א, ח"א, יו"ד סימן נה. החשובה נכתבה כמאה שנים לפני הדפסת הספר, ולכן הקדמתו לעולת שמואל.

126 ספרי תורה הקדושים ותפילין.

127 שו"ת עולת שמואל, פראג, תקפ"ג, סי' יא.

אבל דברים הקשורים עם נפש האדם, כגון מחשבה ויציאה לתרבות רעה, אינם מוחלטים, ותלויים פעמים רבות בגורמים שונים שיש להתחשב בהם טרם הכרעת הדין. להלן דבריו של ר' יחיאל מיכל עפשטיין באותו עניין:¹²⁸

מי שכתב ס"ת ואח"כ ראינו בו שהוא מין, וודאי מעיקר הדין י"ל השתא הוא דאיתרע ועד עתה היה בחזקת כשרות, אמנם באלו הרשעים קרוב מאד לומר שמכבר היתה טינא בלבו, ובפרט בדור פרוץ הלזה שבעוונותינו הרבים האמונה נתרופפה, והסופרים רבו כארבה, ובעיר אחת ידענו לדאבון לבבינו למאות סופרים ורובם אינם יראי שמים כלל, ומשם פשתה המספחת בכל ערי מדינתנו, מזלזלים במקח מאד ולוקחים ללמוד נערים ריקים שאין בהם לחלוחית יראת שמים, ומוכרים תפילין ומזוזות בעד מטבעות קטנות מפני שכותבים כמה בכל יום, ובכירור שאינם מקדשים שמות ומעשיהם חול ולא קדש, ואין בידינו במה לפוסלם כי הוא דבר המסור ללב, וכל מי שנגע יראת ד' בלבו לא יקנה תפילין ומזוזות רק מסופר ידוע שהוא ירא שמים, וכן בכתיבת ס"ת.

לאמור, נכון שמעיקר הדין אין לפסול את מה שכתב אותו סופר בעבר. אבל כיום, הואיל והדור פרוץ, המצב שונה וניתן לומר כי סופו הוכיח על תחילתו, שכבר מתחילה נטה אחר מינות. כאמור, דברים אלו תלויים בהבנה של נפש האדם ובמצב הרוחני של אותו דור, ואין כאן דברים מוחלטים. מכל מקום, ר' משה שטרן בתשובתו¹²⁹ מקיים את דברי ערוך השולחן גם לדורו-לדורנו.

לכאורה יש לדמות שאלה זו לשאלה שכבר כתב ר' אהרן הכהן [פרובנס, מיורקה, נפטר ה' אלפים צד (1334/1333)] בעל אורחות חיים,¹³⁰ והביא את דבריו הבית יוסף, בדק הבית, יו"ד סוף סימן קיט:

כתוב בתוספתא דבכורות פ"ג החשוד על עבודה זרה חשוד על כל מצות האמורות בתורה, ולא למפרע, ואם שחט או נקר חלב או עשה חריצי חלב ואחר כך נשתמד באותו יום¹³¹ אלא מכאן ולהבא, שנאמר (ל)מן היום אשר צוה י"י והלאה לדורותיכם [במדבר טו, כג] ע"כ.

כבר האריכו האחרונים בדברי האורחות חיים, וסיכום העניין נמצא באנציקלופדיה התלמודית,¹³² אבל רוב האחרונים לא קשרו את שני הדינים זה בזה.

128 ערוך השולחן, יו"ד, סי' רפא ס"ט.

129 באר משה, ח"ח, סי' נא אות ז.

130 החלק השני, מהד' ר"מ שלזינגר, ברלין, תרס"ב, הלכות עבודה זרה סימן כא, סוף אות ו, עמ' 232.

131 ר"מ שלזינגר כתב שם בהערה ש': "לפי הענין נראה שצריך להוסיף 'אינו חשוד' קודם 'אלא מכאן ולהבא'". הוא האריך בעניין, וציין לאחרונים שדנו בדברי האורחות חיים.

132 כרך יג, חזקה ב (דמעיקרא), טור תרכ-תרכא.

ט. מפעלו של יעקב בן חיים ׳ אדוניהו והיחס אליו

נחזור לשאלה העיקרית: האם מותר לעיין בספרו של תלמיד חכם שיצא לתרבות רעה ולומר דברים בשמו, ונדון בה גם מנקודת מבט נוספת על האמור לעיל.

דומה שאחד מהאישים הבולטים ביותר הקשורים לשאלה זו הוא יעקב בן חיים ׳ אדוניהו, ששימש כמגיה בבית דפוסו של דניאל בומברג בוניציאה.¹³³ הוא הגיה מספר ספרים וביניהם נמצאים: משניות טהרות עם פירוש ר"ש משאנץ, ויניציאה, רפ"ג; תלמוד ירושלמי, ויניציאה, רפ"ד; משנה תורה לרמב"ם שהדפסתו נסתיימה גם כן באותה השנה, והוגה יחד עם ר' דוד פיצ'גטון; מקראות גדולות, ויניציאה, רפ"ה.

אמנם הספרים שנמנו כאן לא חוברו על ידו, אבל הוא קבע את נוסח הספר. זאת אנו למדים מהדברים שכתב בכל הספרים הללו, שבהם העמידנו על דרך עבודתו. אנו למדים כי היה עליו להכריע מה הנוסח שייכתב בפנים, ולעתים עשה זאת על ידי הגהה. אמנם המעיין בספר אינו יכול לדעת עד כמה הוא מעורב בנוסח הפנים, משום שהוא לא השאיר את רישומו בספר, אבל בכל זאת מצאנו בפירושו ר"ש משאנץ שתי הגהות חתומות בקיצור: ״א, שאפשר שפירושו: יעקב אדוניהו.¹³⁴ ואם ביחס לכך יש ספק, הרי שביחס למעורבותו בקביעת נוסח משנה תורה לרמב"ם הדברים ברורים יותר, כיוון שמצאנו מספר הגהות במפרשי הרמב"ם, ואחת מהן הנמצאת בהגהות מיימוניות חתומה: יעקב.¹³⁵

על מעורבותו בנוסח הירושלמי יכולים אנו ללמוד מהשוואה עם כתב יד ליידין של הירושלמי ששימש כבסיס להדפסה, כפי שהאריך בכך ר"ש ליברמן.¹³⁶ אמנם לא מצאנו את שמו על התיקונים הללו, אבל מצאנו את חתימתו בכתב יד ליידין, ולפיכך הדעת נוטה שהוא זה שהגיה את כתב היד והכינו לדפוס. על מעורבותו הרבה בקביעת נוסח הפנים של מקראות גדולות, ובעיקר על מעורבותו בכל ענייני המסורה שבמהדורה זו, האריך מאוד יצחק ש' פנקובר.¹³⁷ ניתן אפוא לומר, ולא במליצה, כי בכמה ספרי יסוד אנו חיים מפיו של יעקב בן חיים.

133 מוכן שיש דוגמאות נוספות, ועל אחת מהן רמזתי לעיל בהערה 109, אבל הואיל ואין רצוני להאריך בחרתי רק דוגמה אחת, והוא יעקב בן חיים כיוון שזו דוגמה בולטת, ויש לה השלכות עד ימינו. ראה עוד לקמן סעיף י.

134 ההגהות נמצאות בפירושו של ר"ש משאנץ לטהרות פ"ז מ"ז, פ"י מ"ז. ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ד, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 105, סבור שהגהות אלו הן מאת יעקב אדוניהו. ר"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 311, חלק על זיהוי זה. ראה על כל העניין עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 166-167.

135 הגהות מיימוניות, הלכות מלוה ולוה ספ"ח. על כך ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 606-608. בין השאר ציינתי שם כי חתימתו זו, וכן שאר הגהותיו, נשארו בכל דפוסי הרמב"ם, כולל מהדורת פרנקל.

136 ר"ש ליברמן, מחקרים בחורת ארץ ישראל, ירושלים, תשנ"א, עמ' 219-258.

137 יצחק ש' פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, תשמ"ב, פרק שלישי, עמ' 51-147.

אלא שיעקב בן חיים המיר את דתו בסוף ימיו,¹³⁸ כפי שעולה ממה שכתב עליו ר' אליהו בחור:¹³⁹

אכן המסורת מהארבע ועשרים הנדפסות הנה, לא ראיתי כהנה, בכל ספרי הקדמונים, מסודרים ומתוקנים, ביופי ובהדור, ובטוב הסדור, סדרם אחד מהנבונים, היה שמו לפני, בישראל נקרא יעקב, תהא נשמתו צרורה בצרור נקוב.

ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) נשאל על ידי אחד מידידיו אם יש לסמוך על עדות זו, והרי חלק מתשובתו:¹⁴⁰ "הרבה הייתי נבוך בענין הזה, כי אמנם משמעות דברי ר' אליהו [בחור] הנ"ל היא בלא ספק כי ר' יעקב המיר דתו, ולא הייתי רוצה להוציא לעז על חכם כמהו בטרם אשמע עד שני". לכן הוא עיכב את תשובתו לידידו, כי לא ידע מה להשיב לו. אבל מאוחר יותר נודע לו על האמור במשניות סוף סדר טהרות, מהדורת יושטיניאן, ויניציאה ש"ו, ששם כתבו המגיהים¹⁴¹ כך: "ואלה הם דברי המגיה הראשון שהיה שמו לפני בישראל יעקב בר חיים, שהגיה סדר טהרות עם פירוש רבינו שמשון ז"ל. ולפי שאמר החכם קבל האמת ממי שאמרו,¹⁴² ראינו להדפיס דבריו פה, אמר יעקב בר' חיים ן' אדוניהו לינ"ל".¹⁴³ לאחר מכן יש פיסקה החוזרת על עצמה גם בסוף סדר קדשים, בשבח המדפיס יושטיניאן, ואחר כך דברי המגיהים החותמים: "יהודה בן לאדוני אבי כמ"ר יצחק לבית הלוי אשכנזי זצ"ל מוראנקבור"ט. ועמו שותפו בעל בריתו, אשר גדל אותו, ועשה אותו, נאמן ביתו, יחיאל בכמ"ר יקותיאל הכהן רפ"א". מגיהים אלו חתמו כן גם בסוף סדר קדשים. על יסוד עדות זו הכריע לבסוף שד"ל: "אבל כשראיתי את המשניות הנ"ל, אמרתי מה אדבר? ובמה אצדיקהו? הלא על פי שנים עדים יומת המת".¹⁴⁴

138 הוא המיר את דתו לאחר שנת רפ"ז, שהרי באותה שנה הוא עדיין הגיה את החומש ותרגום שנדפס באותה שנה על ידי בוכמרג כמצוין לקמן בפנים. מאידך גיסא, ההמרה היתה לפני שנת רצ"ח, היא השנה שבה נדפס הספר מסורת המסורת, שבו נדפסו דברי ר"א בחור המציין את המרתו.

139 בספרו מסורת המסורת, ויניציאה, רצ"ח, בהקדמה, עמ' ז.

140 ראה אוצר נחמד, ג (1860), עמ' 112-113, וציינו רדנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים, תשי"ב, עמ' מב בהערות כוכבית, וכן פנקובר (לעיל הערה 137), עמ' 412, ציון יב, מספר (1).

141 שד"ל ופנקובר לא רשמו את שמות המגיהים של המשניות, והרי יש לכך חשיבות כדי שנראה כי מצד אחד אין ר"א בחור ביניהם, ומצד שני כי מדובר באנשים נאמנים. לכן ראיתי לנכון לכתוב את דבריהם ואת שמותיהם במפורש. שניהם עבדו אצל יושטיניאן גם בהוצאת התלמוד שם, ובספרים נוספים. יש לדעת כי משפחת רפא היתה משפחה חשובה בוויניציאה.

142 ראה לעיל הערה 5.

143 לא יכבה נרו לעד. ראשי תיבות אלו אינם מצויים כלל ועיקר, והיו שפתרו זאת: "לא ירא נכון לבר", על פי תהלים קיב, ז. ראה על כך א' ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים, תש"ט, כרך שני, עמ' 174, ובעמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 241, הערה 120. לכן, סביר להניח שהמדפיס של משניות יושטיניאן אף הוא לא ידע את פשר ראשי התיבות הללו. נראה לי שאילו ידע זאת, הוא היה משמיט ברכה זו מדברי יעקב בן חיים שהשתמד.

144 הוכחה נוספת, עקיפה, להמרת הדת יש גם מהעובדה שלאחר שנת רפ"ז, אין הוא נזכר יותר כמגיה בבית הדפוס של בוכמרג. יש מקום לשער שבוכמרג לא רצה להעסיקו יותר, כי הדבר יפגום בהפצת

(א) היחס למפעלו של יעקב בן חיים סמוך לתקופתו

מהדברים שנאמרו עד כאן אנו למדים לא רק על המרת הדת של יעקב בן חיים, אלא גם על היחס למפעלו הספרותי - הנושא שבו אנו דנים. הנה מגייה משניות טהרות, ויניציאה, ש"ו, מודעים להמרת הדת של יעקב בן חיים, ואף על פי כן הם מעתיקים את כל הקדמתו ומקבלים את הגהותיו. ברור שהם מוטרדים משימוש בדבריו של אדם שהמיר את דתו, ולכן הם חייבים לנמק על יסוד מה קיבלו את דבריו. הנימוק שהם נתנו הוא: "קבל האמת ממי שאמרו". לאמור, אמונתו של האדם אינה קובעת דבר. דבריו עצמם הם העומדים במבחן הביקורת ואם הם נכונים - יש לקבלם. יש לשים לב כי הם קיבלו את דבריו ואף הזכירו את שמו במפורש.

לעומת זאת, בהדפסה השנייה של מקראות גדולות, ויניציאה, ש"ח, השמיטו המדפיסים את שמו של יעקב בן חיים מתחילת הקדמתו שבראש המהדורה, ובמקום זאת כתבו: "אמר המעתיק".¹⁴⁵ אבל את דבריו קיבלו, שהרי גם הם יודעים כי "קבל האמת ממי שאמרו" הוא כלל מקובל.¹⁴⁶

עם זאת, היו כאלה ששאלת כשרותו של יעקב בן חיים לא העסיקה אותם, כנראה מפני שלא ידעו מהמרת הדת. כך למשל בקולופון של מקראות גדולות, דפוס שלישי ויניציאה, שכ"ח, כתב מגיה הדפוס: "החכם רבי יעקב בן חיים נ"ע".¹⁴⁷ מסתבר כי גם חכמים נוספים לא ידעו מהמרת הדת של יעקב בן חיים.¹⁴⁸

(ב) היחס למפעלו של יעקב בן חיים בימינו

גם בימינו אנו עדים לשתי גישות ביחס ליעקב בן חיים. ברם, בעוד שהגישה שהכשירה את יעקב בן חיים שהוזכרה לעיל, נבעה ככל הנראה מאי ידיעת העובדות, הרי שבימינו הגישה המכשירה אותו יודעת היטב את עדותו של ר"א בחור, ולמרות זאת היא אינה מקבלת את עדותו. נבהיר את דברינו.

ספרים המופנים לציבור היהודי. י"ש פנקובר אף מצא רמזים בדבריו של יעקב בן חיים לסיבת התנצרותו, בתחילת הקדמתו לחומש ותרנום, דפוס ויניציאה רפ"ז. ראה בעבודתו של פנקובר (לעיל הערה 137), עמ' 413, מספר (3).

145 ציין לכך פנקובר (לעיל הערה 137), עמ' 412, מספר (2).

146 ר' חיים סופר, שו"ת מחנה חיים, ח"ג, או"ח סי' יא, דן בשאלה אם מותר לומר דברי תורה ששמע מאדם רשע מבלי להזכיר את שמו. בתחילה נטה להתיר מטעם 'קבל האמת ממי שאמרו', אבל על פי האמור בעבודה זרה לה ע"ב: "לא תשתעו מיניה דאייבו", ודברי הרשב"א בתורת הבית, דיני פת פלטר (בית ג, שער ז), פסק לאסור, אבל התיר לומר אם לא יזכירו את שמו. וראה גם בינה ודעת (לעיל הערה 7), עמ' קא, הערות נו*, נז. עולה אפוא שלפי דבריו נהגו המדפיסים כהלכה. יש לציין כי רש"צ שיק (לעיל הערה 8) דן באורך בתשובת מחנה חיים, ודחה את ראייתו מעבודה זרה. כמו כן דחה את האוסרים ללמוד בספרי חכמות של אומות העולם, ע"ש.

147 גם על כך העיר פנקובר הנ"ל בעמ' 413. כן ציין בעמ' 48, לדברי ר' מאיר אנגיל בספרו מסורת הברית הגדול, מנטובה, שפ"ב, בתחילת ההקדמה: "צא ולמד מה שכת' הרב כמה"ר יעקב בן חיים ז"ל".

148 ראה לדוגמה בדברי ברלינר הנ"ל (לעיל הערה 143).

הרב משה צוריאל כתב חיבור על המסורה¹⁴⁹ ובו פרסם את החיבור מסרה רבתא, שערך יעקב בן חיים, כולל ההקדמה, שבה תיאר יעקב בן חיים את עבודתו וגם את דעתו בענייני המסורה. ר"מ צוריאל הסביר את הטורח הגדול שהיה ליעקב בן חיים בעריכתה ומשבח מאוד את עבודתו של יעקב בן חיים. הוא שולל לחלוטין את האפשרות שיעקב בן חיים המיר את דתו, ולדעתו ר"א בחור הוציא לעז על יעקב בן חיים מסיבות שונות.¹⁵⁰

אמנם ר"מ צוריאל לא אמר במפורש מדוע הוא יוצא בתוקף עוז כנגד עדותו של ר"א בחור. סביר להניח כי לדעתו אין ראוי להשתמש בספר שמחברו יצא לתרבות רעה. לכן הוא מצדד בכל יכולתו באפשרות שיעקב בן חיים נשאר ביהדותו.

אמנם גישתו של ר"מ צוריאל בדבר המרתו של יעקב בן חיים נראית תמוהה. כיצד ניתן לבטל עדות כה קשה, ומן הסתם גם נאמנה, כמו זו של ר"א בחור, על יסוד סברות בלבד? ואכן ר' מרדכי ברויאר השיב על דבריו ואמר,¹⁵¹ הרי ר"א בחור כתב שיר שבח ליעקב בן חיים בחייו, בעת שהיה מתחרה שלו, והדעת נותנת כי דווקא במצב זה היה ר"א בחור צריך להוציא עליו לעז כדי להבאישו. אבל ר"א בחור אמר דברים בגנותו רק לאחר מותו, וברור שאין טעם להוציא עליו לעז לאחר שנפטר, אלא אם כן יש דברים בגו. ר"מ ברויאר כתב נימוקים נוספים בדהייית דבריו של ר"מ צוריאל, ודי לנו בזה.¹⁵²

אציין כי משניהם נעלמה העדות הנמצאת במשניות טהרות כמצוין לעיל, המחזקת את עדותו של ר"א בחור בדבר המרת הדת של יעקב בן חיים. דומה שסברותיו של ר"מ צוריאל לא יוכלו להפריך עדות זו.

ואכן, קיימת גישה שנייה המקבלת כי יעקב בן חיים המיר את דתו. כך סבור בין השאר ר' אליהו כץ. ברם, לפי גישה זו עליו להסביר כיצד השתמשו במפעלו של יעקב בן חיים. על כך כתב ר"א כץ:¹⁵³

עלי להקדים דבר שכתבתי אודותיו רבות הוא, דהערות המסורה, ומכש"כ מנין הפסוקים שבסוף פרשיות ובסוף חומשים וכו', אינו מבעלי המסורה הנקדנים חכמי טבריה הקדמונים, אלא הוא מחכם איטלקי,¹⁵⁴ שמו יעקב בן חיים בן יצחק בן אדוניהו כפי שחתם שמו בראש מסורה גדולה המודפסת במקראות גדולות אצל

149 מסורת סייג לתורה, בני ברק, תש"ן.

150 ראה על כך בהקדמתו הנקראת בשם פתיחה קצרה, עמ' 10-11, ואין כאן המקום להאריך בזה.

151 ר"מ ברויאר, 'מסורת סייג לתורה', מגדים, כ (תשנ"ג), עמ' 92-93.

152 ר' יוסף אליוביץ פרסם בשנת תשס"ו ספר הנקרא פענוח המסורה. בתחילתו נדפס מאמר בשם כבוד התורה (בעניין לימוד המסורה) מאת ר"מ צוריאל. אין מן הצורך לומר כי ר"מ צוריאל מכנה כאן את יעקב בן חיים בתואר "רבי" (עמ' יט), וכן גם ר"י אליוביץ בהקדמתו, עמ' 3, מספר 1. אבל בעמ' 5 בקטע שכתב ר"י אליוביץ על בומברג הוא השמיט משום מה מיעקב בן חיים את התואר "רבי".

153 שו"ת באר אליהו, באר שבע, תשס"ג, ח"ג, אורח חיים ח"ג, סימן צא, עמ' רצט-ש.

154 לא דק בדבריו. הערות המסורה וגם מניין הפסוקים באו מידי חכמי המסורה, אלא שיעקב בן חיים קיבצם וערכם. הסימנים שניתנו למניין הפסוקים אף הם קדומים הרבה ליעקב בן חיים, ותחילתם לקראת סוף תקופת בעלי המסורה. ראה א' ארנד, 'הסימנים של מנייני הפסוקים', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר (בעריכת מ' בר אשר), א, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 157-171. *

דברי הימים. ואע"פ שהארכנו לעיל בתשובה מ"ז אודות הסימנים שנתנו למספר הפסוקים שבכל פרשה, מ"מ להוי ידוע שאותו האיש באחרית ימיו המיר דתו רח"ל, והוכיח סופו על תחילתו, וכפי שכתב עליו ר' אליהו בחור:¹⁵⁵ תהי נשמתו צרורה בצרור נקוב. מעתה אין לדרוש לשבח כלל, כל דבר שנראה תמוה במעשי ידיו, ובפרט דבר שנראה כאילו אית ביה ריחא ואביזרייהו דע"ז או מינות רח"ל. ומה שלא הרחיקו גדולי ישראל כל הוצאת מקראות גדולות שהביאה את הערותיו הוא לב' טעמים. א' - שכשנדפסו מקראות גדולות עדיין לא המיר דתו.¹⁵⁶ ב' - מפני שכל המפרשים שנדפסו עם מקראות גדולות לא היו בדפוס אלא בכתב יד, ואם לא ישתמשו בדפוס זה ימנעו הפצת תורה מישראל.

ר"א כץ מוסיף כי גם חלוקת התנ"ך לפרקים אינה ממקור יהודי, אלא נעשתה על ידי כמרים של עבודה זרה. בתחילה השתמשו בחלוקה זו בוויכוחים עם הנוצרים כדי שיוכלו להשיבם במהירות ולציין את מקומו של פסוק כל שהוא הנדרש לוויכוח. לאחר מכן פשטה החלוקה בכל ישראל, ולדבריו הסיבה לכך היא "מחוסר ברירה, כי לא היתה נפוצה חלוקה אחרת".

ראינו לעיל, בסעיף ו, מספר 1, כי יש חכמים הסבורים שמותר להשתמש בספר שנכתב על ידי אדם שהמיר את דתו לאחר מכן, וזהו גם טעמו הראשון של ר"א כץ שכתב: "שכשנדפסו מקראות גדולות עדיין לא המיר דתו".

אמנם יש מקום לדון בטעם השני שכתב ר"א כץ: "אם לא ישתמשו בדפוס זה ימנעו הפצת תורה מישראל". הואיל ור"א כץ בא להתיר שימוש במפעלו של יעקב בן חיים בימינו, מסתבר אפוא שדבריו "אם לא ישתמשו" מכוונים לימינו. ברם מי בימינו משתמש בדפוס זה עצמו? נראה אפוא שאין ר"א כץ מתכוון לספר הדפוס עצמו שהדפיס יעקב בן חיים, אלא למפעלו של יעקב בן חיים הנמצא עמנו. לפי זה נראה בעיניי שאין כאן שאלה של שימוש במפרשי התנ"ך, כי ככל הנראה ליעקב בן חיים לא היה חלק בקביעת הנוסח שלהם. השאלה היא על שימוש בחיבור המסורה שהיה לו חלק רב בקביעת הנוסח שלו. על כך כתב ר"א כץ כי אם לא נשתמש במסורה תימנע הפצת תורה מישראל. על דבריו אלה דומני שיש מקום לפקפק. לאמור, איני יודע אם יש קנה מידה להשוות בין חשיבות המסורה לחשיבותם של המפרשים, ואם ניתן לומר שהיעדרה של המסורה אכן יגרום למניעת תורה ובאותה מידה כהיעדרם של המפרשים. אבל גם בלי לדון בכך, עד עתה לא שמענו שנימוק על היעדרה של תורה, יש בכוחו להתיר את האסור.* לפיכך איני יודע אם יש מקום לטעם זה.

155 ר"א כץ אינו מכיר את העדות הנוספת על המרת הדת הנמצאת במשניות טהרות. עדותו של ר"א בחור מקובלת עליו כעדות מהימנה.

156 לפי זה לא נתבררו לי הדברים שכתב לעיל מזה: "מעתה אין לדרוש לשבח כלל, כל דבר שנראה תמוה במעשי ידיו". ממה נפשך, אם הוא היה כשר באותה העת, אזי כל מעשי ידיו באותה העת כשרים הם וניתן לדורשם; ואם הוא לא היה כשר באותה תקופה, אזי אין עלינו לקבל מאומה ממפעלו.

בהמשך דבריו נראה שר"א כץ העלה טעם נוסף להתיר והוא "פשט בכל ישראל". אמנם ר"א כץ התייחס לחלוקת הפרקים בתנ"ך, אבל נראה כי רצה להקיש ממנה גם על מפעלו של יעקב בן חיים, שאף הוא פשט בכל ישראל, ולכן אי אפשר לעוקרו.

נבחן בראשונה את דבריו על חלוקת התנ"ך לפרקים. ברור שחלוקה זו פשטה עם המצאת הדפוס, אבל עדיין יש לשאול מה טעם המדפיסים הראשונים נהגו כן. הרי אלו שהתווכחו עם הנוצרים השתמשו בחלוקה זו רק לשעתם ולמקומם, וברי שפרט לכך לא השתמשו בה. אם כן יש לשאול: על יסוד מה הרשו לעצמם המדפיסים היהודים לקבל חלוקה זו? יתר על כן, יעקב בן חיים עצמו כתב בהקדמתו למקראות גדולות כי הוא השתמש בחלוקה לפרקים משום שאין בידו חלוקה יהודית, אבל אילו הייתה חלוקה זו בידו הוא היה מעדיף להשתמש בה. אלו דבריו: "ואילו הייתי מוצא חלוקת הפרשיות שחילקו בעלי המסורה בכל המקרא, הייתי יותר חפץ להשתמש ממנה מזולתה. ואח"כ הגיעה לידי לאתר שכבר כמעט השלמתי, אמרתי להדפיסה גם היא לבל תשתכח ותאבד מישראל". נמצא כי לפני המדפיסים היהודים שפעלו אחריו, היתה גם חלוקה יהודית כפי שהדפיסה יעקב בן חיים, אלא שהם העדיפו את החלוקה הנוצרית מסיבות שונות.¹⁵⁷ אם כן, קשה לומר כדברי ר"א כץ כי החלוקה לפרקים פשטה מחוסר ברירה. המדפיסים היהודיים העדיפוה ככל הנראה משום שהיה נוח להם גם מבחינה טכנית להשתמש בחלוקה קיימת. מכל מקום, נראה שהם לא ראו קושי הלכתי בשימוש בחלוקה שבאה ממקור לא יהודי.

גם אם נקבל את דברי ר"א כץ שחלוקת הפרקים פשטה ואי אפשר להמירה בחלוקה אחרת, עדיין לא קיבלנו תשובה מספקת לשימוש במפעלו של יעקב בן חיים. הרי ראינו כי יעקב בן חיים ידיו רב לו גם בקביעת נוסח התלמוד הירושלמי, וגם בקביעת נוסח הרמב"ם. ואם בתלמוד הירושלמי נראה שלא היה לפני המדפיסים שאחריו ספר אחר, הרי לא כך הדבר ביחס לדברי הרמב"ם.¹⁵⁸ הרי היו הדפסות קודמות עוד לפני מהדורתו של יעקב בן חיים, ובכל זאת מהדורתו שימשה בסיס לשתי המהדורות שיצאו אחריה, ואולי גם למהדורות נוספות.¹⁵⁹

אמנם אנו יכולים לקבל את הטעם "פשט בישראל" אם נביא בחשבון את השיקול הבא, שאפשר שגם ר"א כץ התכוון אליו. במקום אחר כתבתי על כוחו הגדול של הדפוס,¹⁶⁰ אף כנגד האמור בתלמוד. נראה לי כי הטעם "פשט בישראל" הוא כוחו הגדול של הדפוס ואין לנו כאן אלא לשון אחר בלבד.¹⁶¹

157 אכן היו חכמים שהתרעמו על קבלת החלוקה הנוצרית, ראה ש"ה וינגרטן, 'חלוקת התורה לפרקים', סיני, מב (תשי"ח), עמ' רפא-רצג, שהביא מדבריהם. אבל כידוע מחאתם לא נתקבלה.

158 יש לשים לב שאני מדבר כאן אך ורק על נוסח הרמב"ם, ואיני מדבר על מפרשיו.

159 לסקירת הדפוסים והשינויים ביניהם, ראה עמודים, הגהות ומגיהים, פרק שבעה עשר, עמ' 601-623.

160 עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 262-264 ובהערות שם, הבאתי כמה דוגמאות על כוחו של הדפוס אף כנגד האמור בתלמוד, וכי יש שראו בו כסימן וכהשגחה מן השמים, ולכן כוחו גדול.

161 לכשתמצא לומר נוכל לצרף לכאן את שכתבנו לעיל (סעיף ד, מספר 3), כי לאחר קבלת העונש אין כל מניעה להשתמש בדברי תורתו של הנענש. ואם תשאל: מי יגלה כי יעקב בן חיים קיבל את עונשו? תשובתך - הדפוס גילה לנו זאת. כעין דברים אלו אמר החיד"א כתשובה לשאלה כיצד בחלוקת התנ"ך

נמצא אפוא כי מתשובותיו של ר"א כץ נוכל לקבל את ההסבר שמפעלו של יעקב בן חיים נעשה טרם שיצא לתרבות רעה, ולכן ניתן להשתמש בו. אפשר גם לקבל את התשובה שמפעלו פשט בישראל על ידי כח הדפוס אף כנגד הלכה מקובלת, ואי אפשר לבטלו. לסיכום, אם נשאל את עצמנו מה טעם קיבלו המדפיסים את מפעלו של יעקב בן חיים, אין לנו אלא לפנות אל דבריהם עצמם. הרי הם אומרים את הטעם במפורש: "קבל האמת ממי שאמרו". לגבי השאלה אם ניתן להזכיר את שמו במפורש על מפעלו, אפשר שבזה נחלקו המדפיסים, כפי שראינו לעיל.

לאחר זמן מסויים דומה שטעמם של המדפיסים כאילו נשכח, ומצאנו טעמים אחרים המכשירים את השימוש במפעליו של יעקב בן חיים. כוונתי לטעמו של ר"א כץ העולה בקנה אחד עם האמור לעיל בסעיף ב, מספר 4. לאמור, הואיל וכל מפעליו נעשו טרם שיצא לתרבות רעה, על כן ניתן להשתמש בהם. מובן שטעם זה מצמצם את הטעם הקודם. שמענו על טעם נוסף, והוא "פשט בישראל". לאמור, חיבורים אלו פשטו בישראל על ידי הדפוס, וכוחו של הדפוס הוא כה גדול שהוא יכול לעמוד לעתים כנגד הלכה מקובלת. אולי ניתן להוסיף עוד טעם, שיש בו כדי להסביר כיצד השתמשו הדורות הקודמים במפעלו של יעקב בן חיים. לאמור, עובדת המרת הדת של יעקב בן חיים לא פשטה בכל ישראל, והן המדפיסים והן הציבור לא ידעו זאת, וממילא לא התעוררה שאלה בדבר השימוש במפעליו.¹⁶²

י. התורה כיסתו

במסכת שבת דף צו ע"ב נאמר:

תנו רבנן, מקושש זה צלפחד... דברי רבי עקיבא. אמר לו רבי יהודה בן בתירא, עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין. אם כדבריך, התורה כיסתו ואתה מגלה אותו, ואם לאו, אתה מוציא לעז על אותו צדיק.

לאמור, התורה העלימה את זהותו של המקושש ולא כתבה את שמו. לפיכך, סבור ר"י בן בתירא כי ר' עקיבא נהג שלא כשורה בכך שגילה את זהותו. שהרי אם אכן הזיהוי נכון, הרי אין לפרסם את זהותו כי גם התורה עצמה העלימה את זהותו. ואם הזיהוי אינו נכון, לאמור, לאמיתו של דבר צלפחד לא היה זה שקושש עצים, הרי ר' עקיבא הוציא לעז על צלפחד בכך שזיהה אותו עם המקושש. מכל מקום למדנו מכאן כי אנשים מסויימים שהתורה כיסתה עליהם, אין לגלותם.

כיום נמצא ספר הנקרא בשם נחמיה, בניגוד לדברי התלמוד (סנהדרין צג ע"ב) שנחמיה נענש שלא יקרא ספר על שמו. תשובתו היתה, כי נחמיה קיבל כבר את עונשו, והדפוס גילה לנו זאת. שהרי בתנ"ך הנדפס לראשונה, וכן הוא מאז ועד ימינו, נדפסה החלוקה לספרים שבה נמצא ספר נחמיה. ראה על כך עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 262-264.

162 אפשר שיש לצרף לכאן גם את השיטה שהבאנו בפרק א, האומרת שיש לחלק בין לימוד מפי אדם שיצא לתרבות רעה ובין עיון בספרו, ואם כן יש עוד מקום להקל.

ניתן לקשר את דברי התלמוד הללו גם לענייננו, אם כי ברור שהדברים אינם דומים ממש. לאמור, נוכחנו לראות כי נחלקו הדעות אם מותר לעיין בחיבורים שמחבריהם יצאו לתרבות רעה אחר שחיבורם נתקבל בקהל ישראל. לפיכך יש לשאול, האם יש רשות לגלות ולפרסם ברבים חיבורים, שמחבריהם יצאו לתרבות רעה לאחר שחיבוריהם כבר נתפרסמו. האם גם במקרה זה אנו יכולים לומר מעין הביטוי "התורה כיסתו". לאמור, הרי חלף זמן מאז שאותו מחבר פעל ועשה את מה שעשה, והחיבור כלל אינו מודע לכך, מעין מה שאמרנו בסוף הסעיף הקודם, ואם כן מה לנו לגלותו. או שמא יש לומר, הואיל ויש הסבורים שאין לעיין בדבריו, אולי יש לגלותו והלומד יחליט בעצמו אם לעיין בדבריו אם לא. אולי גם ניתן לומר כי הרי הדברים נאמרו ונכתבו כבר על ידי חכמים שונים במקומות מפוזרים, ואני איני מגלה זאת, אלא רק מרכז את הדברים במקום אחד ומביאם לפני הציבור, ואפשר שאין זה בגדר של גילוי.¹⁶³ או לצד שני, שמא עצם העובדה שהדברים נכתבים במרוכז במקום חדש בנוסף על המקומות הקודמים, היא עצמה בגדר של גילוי לציבור הקורא את הדברים.

הואיל ואיני יודע תשובה לשאלה זו, לכן שב ואל תעשה עדיף, ואיני מודיע על חיבורים נוספים שמחבריהם יצאו לתרבות רעה.¹⁶⁴

✱

163 דמיון לכך הוא מה שמצינו בשו"ת התעוררות תשובה, מהד' חדשה, עם הערות עקבי סופר לר' עקיבא מנחם סופר, ירושלים, תש"נ, ת"ג, ריש סי' שפה, דף צה סע"ב: "מה שכתב רב גאון אחד נדבא"י יש לתקוע בר"ה שחל להיות בשבת] וכו'. רע"מ סופר בהערה גילה כי הכוונה היא לר' עקיבא יוסף שלזינגר. והוסיף רע"מ סופר וכתב כי מותר היה לו לגלות זאת, משום שהדברים ידועים זה מכבר שמדובר ברע"י שלזינגר, ונתפרסם הדבר בכמה חיבורים.

164 פרט לאמור בהערה 109.